

Balcania et Slavia

e-ISSN 2785-3187

Studi linguistici | Studies in Linguistics

Vol. 2 – Num. 2
December 2022

Edizioni
Ca'Foscari

e-ISSN 2785-3187

Balcania et Slavia

Studi linguistici | Studies in Linguistics

Editors-in-Chief
Iliyana Krapova
Svetlana Nistratova
Luisa Ruvoletto
Giuseppina Turano

Edizioni Ca' Foscari - Venice University Press
Fondazione Università Ca' Foscari
Dorsoduro 3246, 30123 Venezia
URL <https://edizionicafoscari.unive.it/en/edizioni4/riviste/balcania-et-slavia/>

Balcania et Slavia

Studi linguistici | Studies in Linguistics

Semestral journal

Editors-in-Chief Iliyana Krapova (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Svetlana Nistratova (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Luisa Ruvoletto (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Giuseppina Turano (Università Ca' Foscari Venezia, Italia)

Managing Editor Giuseppe Sofo (Università Ca' Foscari Venezia, Italia)

Advisory Board Francesco Altinari (Università della Calabria, Italia) Petya Assenova (University of Sofia, Bulgaria) Rosanna Benacchio (Università degli Studi di Padova, Italia) Stephen M. Dickey (University of Kansas, USA) Steven Franks (Indiana University Bloomington, USA) Victor A. Friedman (The University of Chicago, USA) Lucyna Gebert (Sapienza Università di Roma, Italia) Maksim Anisimovič Krongauz (Russian State University for the Humanities, Russia) Brian Joseph (Ohio State University, USA) Igor Grigor'evič Miloslavskij (Moscow State University, Russia) Vladimir Aleksandrovič Plungian (Institute of Linguistics and V.V. Vinogradov Russian Language Institute, Russian Academy of Sciences; Lomonosov Moscow State University, Russia) Catherine Rudin (Wayne State College, USA) Aleksandr Jur'evič Rusakov (St. Petersburg State University, Russia) Andrej Nikolaevič Sobolev (Russian Academy of Sciences, St. Petersburg, Russia) Hannu Tommola (Tampere University, Finland) Björn Wiemer (Johannes Gutenberg-Universität Mainz, Deutschland)

Editorial Board Assia Assenova (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Pavel Duryagin (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Laura Orazi (Università di Macerata, Italia)

Head office Università Ca' Foscari Venezia | Dipartimento di Studi Linguistici e Culturali Comparati | Ca' Bernardo | Dorsoduro 3199, 30123 Venezia, Italia | balcaniaetslavia@unive.it

Publisher Edizioni Ca' Foscari | Fondazione Università Ca' Foscari | Dorsoduro 3246, 30123 Venezia, Italia | ecf@unive.it

© 2022 Università Ca' Foscari Venezia

© 2022 Edizioni Ca' Foscari for the present edition

Quest'opera è distribuita con Licenza Creative Commons Attribuzione 4.0 Internazionale
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Certificazione scientifica delle Opere pubblicate da Edizioni Ca' Foscari: tutti i saggi pubblicati hanno ottenuto il parere favorevole da parte di valutatori esperti della materia, attraverso un processo di revisione anonima sotto la responsabilità del Comitato scientifico della rivista. La valutazione è stata condotta in aderenza ai criteri scientifici ed editoriali di Edizioni Ca' Foscari.

Scientific certification of the works published by Edizioni Ca' Foscari: all essays published in this issue have received a favourable opinion by subject-matter experts, through an anonymous peer review process under the responsibility of the Advisory Board of the journal. The evaluations were conducted in adherence to the scientific and editorial criteria established by Edizioni Ca' Foscari.

Table of Contents

Introduction

Iliyana Krapova, Svetlana Nistratova,
Luisa Ruvoletto, Giuseppina Turano 113

Міжмовні відношення та мовні права в Україні та Італії: порівняльний аналіз

Salvatore Del Gaudio 117

Церковнослов'янська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики

Michael Moser 133

Функціонально-граматична специфіка українських віддієслівних іменників зі значенням дії на фоні інших слов'янських мов

Olena Pchelintseva 143

Моделі вираження посесивного результативного пасиву в українській мові

Ljudmila Popović 153

Агентивні назви У Словнику Технічної Термінології І. Шелудька, Т. Садовського

Liudmila Sydorenko 171

Типологія локатива в структурі речення: особливості моделювання речень

Anatoliy Zahnitko 177

Introduction

Iliyana Krapova

Svetlana Nistratova

Luisa Ruvoletto

Giuseppina Turano

Università Ca' Foscari Venezia, Italia

We are happy to announce the second issue of *Balcania et Slavia. Studi linguistici | Studies in Linguistics* for 2022. This issue, too, is dedicated to Ukrainian linguistics and contains 6 articles which have been published before and which we republish as a sign of our appreciation of the research done by Ukrainian scholars some of which continue to work in Ukraine despite the tragic circumstances of the war.

In his article “Interlinguistic Relations and Linguistic Rights in Ukraine and Italy: A First Comparison” (Міжмовні відношення та мовні права в Україні та Італії: порівняльний аналіз), Salvatore Del Gaudio offers a contribution regarding the studies on this issue which are relevant in the contemporary European socio-political framework and in Ukraine. Since the first attempts (2013-14) to handle the issue of linguistic rights in general, and those of Ukraine in particular, the current theoretical framework relies on already established international criteria for determining linguistic rights (e.g. European Charter for Regional or Minority Languages 1992; Ukrainian Constitution 1992 etc.). From this perspective, the author compares the Italian language situation and the approach adopted in Italy regarding minority languages with the linguistic situation and practices in Ukraine. Special attention is paid to the case of the Italian region of Trentino-Alto Adige / Süd Tirol in comparison with the contested linguistic rights of the Ukrainian population in the Donbass area and Crimea.

The article by Michael Moser “The Church Slavonic Language of the Ukrainian Recension as Reflected in International Slavic Stud-

ies” (Церковнослов’янська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики) is dedicated to the Ukrainian recension of the Church Slavonic language. In international contributions to Slavic studies, usually no information on this recension is given, although Ukrainian scholarly studies have already provided a convincing outline of this variety and its history. This article argues that it is incorrect to ignore the existence of the Ukrainian recension of the Church Slavonic language.

Olena Pchelintseva’s article “Functional and Grammatical Peculiarities of Ukrainian Verbal Nouns Referring to an Action in Comparison to Other Slavic Languages” (функціонально-граматична специфіка українських віддієслівних іменників зі значенням дії на фоні інших слов’янських мов) presents an analysis of the grammatical, semantic, and functional features of *nomina actionis* (action nominalizations) in the Ukrainian language against a Slavic background. The author offers a quantitative analysis of a corpus of Ukrainian *nomina actionis* obtained with a continuous sampling method from the largest Ukrainian-language dictionary, as well as a linguistic experiment with native speakers aimed at finding out the perception of the aspectual properties of these verbal nouns. From a semantic point of view, it is argued that the ratio between nominal and verbal features in *nomina actionis* is a unique property of the Ukrainian grammatical system as compared to the rest of Slavic.

In her article “The Possessive Resultative Passive in Ukrainian” (Моделі вираження посесивного результативного пасиву в українській мові), Ljudmila Popović aims at illustrating that in Ukrainian the possessive resultative passive is represented by subject constructions that comprise the verb *maty* (‘to have’) and a passive participle (e.g. *maju zapysani pisni* ‘I have written songs’, *mala naskladano troxy hroshey* ‘she had saved some money’ etc.). These constructions, which are the grammatical norm in West Slavic, Macedonian, and Bulgarian, are an innovation in Ukrainian that has not received due attention in previous research. The paper differentiates three models of the possessive resultative passive construction which exhibit are present in Ukrainian to a different degree. The collected linguistic data show that some varieties of the possessive resultative passive construction are productive in the colloquial language, and they also appear in specialized discourse.

The article by Liudmila Sydorenko “*Nomina agentis* in the *Dictionary of Technical Terminology* by I. Shelud’ko and T. Sadovs’kyj” (Агентивні назви у *Словнику Технічної Термінології* І. Шелудька, Т. Садовського) is dedicated to the agent nominals from the beginning of the 20th century as recorded in *The Dictionary of Technical Terminology* published in 1928 by I. Sheludko and T. Sadovsky, one of the most important Ukrainian terminological dictionaries of technical sciences. L. Sydorenko’s research presented in the article ena-

bles to determine the development of agent nominals and trace their dynamics from a historical perspectives thus facilitating the understanding about the normative derivation of modern agent names.

In the article “Typology of the Locative in Sentence Structure: Peculiarities of Sentence Modeling” (Типологія локатива в структурі речення: особливості моделювання речень), Anatoliy Zahnitko discusses the peculiarities of the locative case in sentence structure. The aim of the paper is to track the correlation regularities of the manifestations of the locative in both surface and underlying sentence structure. Prepositional structures are usually interpreted as relying on various space vectors, either in terms of object placement and / or of some type of movement relative to a relevant goal. Locative semantics is based on correlation regularities of nominative and existential sentence structure and also depends on semantic differentiations that need to be established in reference to locative types. The author argues that the modelling of sentences with a positionally determined locative should be based on the identification of the semantic variability of the locative, as well as on its specific formal expression according to the semantic typology of the respective predicates, in particular the ones that require a mandatory locative in their structure, i.e. the active-valent verbs.

We would like to thank all contributors for their interesting work on some of the unexplored fields of Ukrainian linguistics. We also thank our peer-reviewers for helping us to realise, in due time, the two 2022 issues of *Balcania et Slavia*. A special thanks also goes to Ms Mariateresa Sala for her invaluable editorial help.

Міжмовні відношення та мовні права в Україні та Італії: порівняльний аналіз

Salvatore Del Gaudio
Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

Abstract This article intends to highlight some aspects on interlinguistic relations and linguistic rights in Ukraine and Italy within the contemporary European recommendations. Since this is a first attempt (2013-14) to handle the issue of linguistic rights in general, and those of Ukraine in particular, the current theoretical framework relies on already established international criteria for determining linguistic rights (e.g. European Charter for Regional or Minority Languages 1992; Ukrainian Constitution 1992 etc.). From this perspective, I compare the Ukrainian language situation and its approach to minority languages with the Italian language situation and practices. Special attention is paid to the case of the Italian region of Trentino-Alto Adige / Süd Tirol in comparison with the contested linguistic rights of the Ukrainian population in the Donbass area and Crimea.

Keywords Interlinguistic relations. Linguistic rights. Ukraine. Italy. Süd Tirol.

The present article was previously published in: Дель Гаудіо, С. (2014). "Міжмовні відношення та мовні права в Україні та Італії: порівняльний аналіз". Ажнюк, В.М. (ред.). *Мовні права в сучасному світі. Збірник наукових праць*. Ужгород: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 107-18.

Peer review

Submitted 2022-11-04
Accepted 2022-12-19
Published 2023-01-27

Open access

© 2022 Del Gaudio | © 4.0

Citation Del Gaudio, S. (2022). "Міжмовні відношення та мовні права в Україні та Італії: порівняльний аналіз". *Balcania et Slavia*, 2(2), 117-132.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/02/001

1 Вступ

Дискусія про міжмовні відношення та мовні права є надзвичайно актуальною в нових світових і європейських соціополітичних умовах і, зокрема, в Україні. Дослідження мовних прав має інтердисциплінарний характер і стосується ряду інших взаємопов'язаних галузей наук: соціолінгвістики, мовної політики, термінології, етномовної демаркації простору, екології мови тощо. Такий напрям, як слушно зауважив Б. Ажнюк під час конференції про мовні права в сучасному світі (4-5 грудня, 2012 р.) є відносно малодослідженим у багатьох європейських дослідницьких школах із соціолінгвістики, правознавства, політології та ін. Достатньо ознайомитися з матеріалами в лінгвістичних енциклопедіях або в інтернет-мережі, аби переконатися, що статей подібної проблематики або не існує (як в українській лінгвістиці), або вони обмежені лише аналізом декількох мов.¹

З огляду на те, що це перше наше дослідження питання мовних прав узагалі, а в Україні зокрема, пропонуємо здійснювати аналіз мовних відношень в Україні в межах уже встановлених міжнародних стандартів щодо мовних прав, таких як *Європейська хартія регіональних або міноритарних мов* (Страсбург, 1992); *Конституція України* (1992); *Рамкова конвенція про захист національних меншин* (Страсбург, 1992); *Універсальна (або загальна) декларація мовних прав* (Барселона, 1996) та ін. Також проводитимуться паралелі з італійською мовною ситуацією та з її досвідом у підході до міноритарних мов; окрема увага буде зосереджена на ситуації області *Альто Адідже* (італ. Alto Adige) або Південного Тироля (нім. Süd Tirol).

2 Мовна картина України у порівнянні з Італією

В Україні, як і в багатьох пострадянських республіках (і країнах світу), співіснують численні національності та мови.² Соціолінгвістична картина України, з зовнішньої точки зору, визначає цікаві аспекти дослідження. В Україні, як відомо, крім української та російської, функціонують ще чимало мов, субмов ("суржик"), територіальних діалектів.

¹ У Вікіпедії, наприклад, із європейських мов фігурують тільки німецька, іспанська, польська та есперанто. Див.: http://en.wikipedia.org/wiki/Linguistic_rights (21.11.2012).

² З упевненістю можна твердити, що абсолютно одномовних країн майже не існує, проте актуальною залишається тенденція розглядати певні країни як національно одномовні, а саме: Франція, Німеччина, Італія, Велика Британія та ін.

Незважаючи на це, порівняння з італійською мовною ситуацією засвідчує не менш розмаїту соціолінгвістичну картину. Звичайно, на італійській території традиційно немає такої великої кількості національних мов, як в Україні, проте італійська мовна ситуація також дуже своєрідна через побутування великої кількості мов-діалектів. Насправді майже кожний італійський діалект міг би потенційно претендувати на роль окремої мови,³ але з огляду на історико-політичні причини та складний процес національного об'єднання протягом XIX ст. певні італійські "мови" розглядаються як діалекти.

У більшості попередніх соціолінгвістичних досліджень⁴ часто вказувалося на те, що в Україні існує високий рівень "толерантності" щодо використання різних мов. Проте докладний аналіз мовної ситуації, особливо після прийняття закону "Про засади державної мовної політики" (03.07.2012), показує латентне незадоволення, зокрема серед інтелектуалів, політичних кіл та певних громадських організацій, яке з часом може спричинити суцільні заперечення та політичні конфлікти.

Мовну ситуацію в Україні можна розглядати у двох аспектах: насамперед з точки зору

- суб'єктивного (особистого) спостереження;⁵
- статистично – на основі соціолінгвістичних даних.

Висновки часто не збігаються і можуть показати іншу мовну картину.

На перший погляд, у пересічного іноземця може скластися враження, що знання української мови в Україні, за винятком нечисленних західних регіонів та міст, непотрібне. Тому більшість іноземців, які тимчасово перебувають в Україні, схильні думати, що в Україні для спілкування цілком достатньо знання міжнародних мов, таких як російська та англійська. Ставлення певних українців, особливо в середовищі чиновників та держав-

3 Це пов'язано з багатовіковою історією країни і з тим, що до об'єднання країни (17.03.1861), Італія була поділена на різні держави. Цитуючи фон Меттерніх, слово "Італія" було лише "географічною експресією" (Відень, 1847). У кожній італійській державі до уніфікації панували декілька мов, наприклад, у Королівстві Неаполя (пізніше – Двох Сицилій) вживали різні мови: латинську, французьку, іспанську, літературну італійську (тосканську) та неаполітанську. Остання була мовою адміністрації під час правління Арагонської династії (1441-1500). У сучасній італійській науково-популярній літературі остання визначається як "діалект", натомість у міжнародних класифікаціях – іноді має статус мови.

4 Див.: Del Gaudio 2006, 110.

5 Автор під час свого перебування в Україні провів невелику кількість неформальних усних інтерв'ю з іноземцями, які проживають в Україні, та зі звичайними представниками різних мовних груп у різних регіонах, зокрема, на Львівщині, Харківщині, Донеччині, Чернігівщині, Київщині та в Криму.

них службовців, сприяє розповсюдженню такого іміджу країни, а відповідно й державної мови. Відтак, для іноземців, які проживають у межах країни (не як туристи), знання української мови є не обов'язковим. Політичні спостерігачі української соціополітичної та мовної ситуації також асоціюють Україну переважно з пануванням мов розповсюдженого спілкування: російської та української. Лише експертам із мовних питань відомо, що на території України співіснують понад 100 національних меншин / етносів,⁶ які є носіями 79 мов.⁷ Зауважимо, проте, що в більшості актуальних досліджень⁸ обґрунтовується хибність наведених результатів, оскільки всеукраїнський перепис 2001 р. було проведено за стандартом загальнодержавного перепису 1989 р. Згідно з опитуванням 2006 р. група громадян, котрі визнають рідною іншу, не українську і не російську мови, становить усього 1,4% від загальної чисельності населення України. Відповідно до 7-ої статті закону України (5020-17) "Про засади державної мовної політики", тільки незначна кількість мов має статус регіональних або мов 'меншин', а саме: російська, білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, їдиш, кримськотатарська, молдавська, німецька, новогрецька, польська, ромська, румунська, словацька, угорська, русинська, караїмська, кримчацька.⁹

Переважає більшість мов меншин в Україні, за винятком російської мови, мають місцевий або справжній регіональний характер, наприклад, угорська мова, поширена передусім в Закарпатській області;¹⁰ кримськотатарська, караїмська, кримчацька у Криму; молдавська¹¹ і румунська вздовж українсько-румунської етнічної межі на Буковині, Закарпатті, Бессарабії та на етнічних

6 Див.: Шумарова 2012, 161.

7 До найпоширеніших з них (кількість носіїв не менше 1 000 осіб), за переписом 2001 року, належать 43 мови, а саме: російська, білоруська, польська, чеська, словацька, болгарська, литовська, латиська, румунська (мова румунів і молдован), іспанська (мова іспанців і кубинців), німецька (мова німців та австрійців), їдиш, таджицька, осетинська, ромська, албанська, грецька (румейські говірки грецької мови), вірменська, новоасирійська (арамейська), арабська, узбецька, казахська, азербайджанська, киргизька, туркменська, татарська (казанська), гагаузька, башкирська, чуваська, естонська, мордовська-ерзя, мордовська-мокша, марійська, комі, удмуртська, угорська, грузинська, аварська, даргинська, лезгинська, чеченська, корейська, в'єтнамська. Див.: Мови національних меншин в Україні. [http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%20\(01.12.2012\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%20(01.12.2012)).

8 Див.: Масенко 2012, 116-17; Бестерс-Дільгер 2008.

9 Див.: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> (03.07.2012).

10 Кількість мовців - 176 000 осіб. Див.: http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=hun; <http://www.ukrcensus.gov.ua/> (23.11.2012).

11 Частина румуномовного населення сучасної України (здебільшого в Одеській області) самовизначається як молдавани і свою мову називає молдавською - на відміну від своїх земляків у Закарпатській області, більшість із яких самовизначаються як румуни і свою мову називають румунською. У Чернівецькій області ру-

островах на схід від Дністра (до Бугу) у Південній і (менше) Правобережній Україні; гагаузька в Одеській області; болгарська на Одещині тощо. Відомо, що представники таких мов живуть великими компактними групами.¹²

Мовна картина України не суттєво ускладнюється, якщо розглядати існування територіальних діалектів української мови та субстандартних форм спілкування: таких, як “суржик” у його вузькому та широкому розумінні.¹³ Щодо територіальних діалектів, то європейська практика свідчить про те, що носії діалектів мають повне право на користування діалектного мовлення у щоденному, неформальному (усному) спілкуванні. Те саме стосується й соціальних діалектів та нестандартних варіантів: жаргонів, просторіччя та ін. (у випадку України можна враховувати різні форми інтерференції та “суржик”).

Європейська та італійська мовна практики також вказують на те, що вживання територіальних і соціальних діалектів, повинні обмежуватися на рівні побутового (неформального) спілкування у місцевостях (селах, містечках, районах та ін.) або вживатись лише в певних соціальних сферах, наприклад, у сім'ї, в колі друзів, на ринках тощо. Додамо, що нестандартне мовлення також виконує важливу комунікативну функцію, особливо, якщо йдеться про створення специфічних стилістичних ефектів та враження так званого *couleur locale*. Важливо, що у формальних ситуаціях, при підготовці документації, взагалі у письмовій формі (крім текстів художньої літератури, п'єс для театру, популярних пісень тощо) і, звичайно, у ЗМІ територіальні, соціальні діалекти та суржикові форми не використовуються. Проте порушення стандартної норми мало б допускатися у всіх комунікативних сферах, коли йдеться про неосвічених осіб (переважно люди середнього, похилого віку), які не мають іншого комунікативного способу, окрім вживання нестандартних “мов”.

муномовне населення ідентифікує себе з румунами: 12,5%, як молдаване - 7,3% населення області. Див.: <https://bit.ly/3G0p47s> (27.11.2012).

12 Тараненко 2007, 379.

13 На думку автора, необхідно розрізнити форми звичайної (легкої) інтерференції на українську мову з боку російської та на російську мову з боку української, що є цілком закономірним у ситуаціях постійного білінгвізму (особливо в певних регіонах), від явища суржику (як “русифіковане” українське діалектне мовлення або як результат змішування внаслідок процесів тісної психолінгвістичної інтерференції та неконтрольованого мовлення). У нашому випадку під “інтерференцією” розуміється обмежена кількість лексем, що вказують на побутові та адміністративно-господарські реалії українського або російськомовного оточення, де загальна граматична будова речення та фонетика, за несуттєвим винятком, залишається, в основному, не порушеною.

Якщо ми проаналізуємо італійську мовну ситуацію, отримаємо зовсім іншу картину. В Італії, крім офіційної стандартної (літературної)¹⁴ італійської мови, якою послуговується невелика частина мовців і деякі ЗМІ, існують різні форми так званого “*italiano regionale*”, тобто регіональна / обласна італійська мова,¹⁵ численна кількість “діалектів” і певна кількість міноритарних мов іншого походження.¹⁶

Італійський закон № 482, 1999 року, стаття 2, визнає 12 міноритарних мов, що “історично” співіснують на території італійського півострову. Згідно з італійською Конституцією¹⁷ й відповідно до загальних європейських та міжнародних принципів і стандартів, Італійська Республіка захищає мову та культуру таких народностей: албанської, каталанської, германської,¹⁸ грецької, словенської та хорватської. Також за законом захищаються народності, які розмовляють французькою, французько-провансальською, фріульською, мовою ладіно, окситанською та сардинською мовами. Крім того, в Італії не всі міноритарні мови визнані, наприклад, ромська мова (циганська група). Варто додати, що серед лінгвістичних меншин (пор. італ. *minoranze linguistiche*) аж до відносно недавніх років лише німецькомовна, словенська та французька громади користувалися певними правами на основі післявоєнних міжнародних домовленостей. Такі мови вживаються переважно на компактних територіях певних областей, які користуються спеціальним статутом (пор.: італ. *regioni a statuto speciale*).

Італійський уряд підписав Європейську Хартію лише у 2000-ому році. Проте Хартія була ратифікована урядом, на відміну від інших європейських держав та України, тільки 9-ого березня

14 В італійській науковій традиції, коли йдеться про літературну мову, мається на увазі саме мова літературних творів, що виконує справжню літературну, писемну функцію. Іншими словами, цей термін не вважається синонімом до стандартної мови.

15 Така мова містить лексеми, граматичні конструкції, вирази, засвоєні з діалектного субстрату та локальних соціальних діалектів. Характерними для цієї мови також є регіональна вимова (фонетика), спрощений синтаксис, порушення граматичних норм вживання кон'юнктива (“умовного способу”) і використання певних займенників; нарешті, її лексика більше обмежена і стереотипна.

16 Італійські лінгвісти визначають як “*alloglossia*” (*алоглосія*) такі міноритарні мови, які мають інше мовно-генетичне походження, ніж *діасистема* деяких італійських територіальних діалектів. Див.: Toso 2011.

17 “In attuazione dell’articolo 6 della Costituzione e in armonia con i principi generali stabiliti dagli organismi europei e internazionali, la Repubblica tutela la lingua e la cultura delle popolazioni albanesi, catalane, germaniche, greche, slovene e croate e di quelle parlanti il francese, il franco-provenzale, il friulano, il ladino, l’occitano e il sardo”.

18 Під цим застарілим і не зовсім виправданим терміном, який заперечує вже встановлену в германістиці класифікацію, варто розуміти “німецькомовні” групи.

2012-ого року, під головуванням прем'єр-міністра Монті¹⁹ з так званого “технічного уряду”. Однак в Італії вже існував з 1999-ого року попередній закон про захист міноритарних мов. Крім того, у третій статті Італійської Конституції²⁰ (1-ого січня 1948 р.) тако ж згадується про мовні права.

Суттєва різниця між українською та італійською мовною ситуаціями полягає в тому, що в Італії діалекти домінували як головний комунікативний ресурс, особливо серед неосвічених та основних робочих мас, аж до кінця 60-х років ХХ ст., тобто до епохи економічного буму та індустріалізації країни.²¹ Сьогодні вони представлені переважно розмовним варіантом і чергуються з італійською (регіональною) мовою залежно від соціопрагматичного та комунікативного контексту. У певних регіонах (особливо у південних) діалекти ще зберігаються в багатьох комунікативних сферах; в інших (більшість північних) – регіональна італійська мова / мовлення їх витісняє.

3 Регіональні та міноритарні мови: спірні питання і досвід Італії

Виходячи з постулату та загальноприйнятих положень міжнародних стандартів про мовні права, захист інтересів (справжніх) мов національних меншин є цілком демократичним рішенням за умови, що носії міноритарних мов не “зашкоджували” процесам спілкування, комунікації та навчання з представниками державної мови.²² Цілком справедливо, що існують певні правові міри на користь таких мов, адже розповсюдження деяких міжнародних мов спілкування, наприклад, англійської, витісняють здебільшого мови, які не мають великої кількості носіїв. Такі тенденції відбуваються сьогодні в рамках економічних та соціокультурних

19 Див.: <http://www.asatrieste.it/Notizie/litaliaratificacartaeuropaeadelilingueregionaliomminoritarie>

20 “Tutti i cittadini hanno pari dignità sociale e sono eguali davanti alla legge, senza distinzione di sesso, di razza, di lingua, di religione, di opinioni politiche, di condizioni personali e sociali” (art. 3). Усі громадяни мають рівноправну гідність перед законом, незважаючи на стать, расу, мову, релігію, політичні переконання, особистий та соціальний стан (стаття 3).

21 De Mauro 1976.

22 Див.: Преамбула Європейської хартії. <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/html/148.htm> (30.11.2012).

На цей принцип звернув увагу також секретар Ради Європи Террі Девіс на конференції в Більбао 2009 р. Ю. Бестер-Дільгер, передаючи слова секретаря, зазначає: “захист і підтримка регіональних або міноритарних мов має відбуватися у рамках національного суверенітету й територіальної цілісності”. Див.: Бестер-Дільгер 2010, 95.

глобалізаційних процесів, які сприяють однорідності, стереотипності культурної моделі і поширенню мови міжнародного спілкування, послаблюючи належним чином мовну диференціацію і статус менш розповсюджених та захищених мов.²³ З іншого боку, у західних суспільствах спостерігається зростання протилежної тенденції, яка “підбадьорює” мульти-культуралізм та багатомовність як всесвітню культурну спадщину.²⁴

Але, як уже зазначалося в ряді публікацій,²⁵ документи про мовні права часто інтерпретуються по-різному, що крім позитивних моментів, має ряд недоліків. На думку професора Ю. Бестерс-Дільгер,²⁶ один із головних недоліків полягає в тому, що кожна держава, яка ратифікувала Хартію, інтерпретує її по-своєму. Додаткова проблема пов'язана з конкуренцією між меншинами. Такі проблеми виразно стосуються більше України, ніж інших європейських держав (зокрема, Італії).

Насправді, чимало сучасних питань про мовні права беруть свій початок в історико-філософсько-ідеологічних дебатах під час формування національних держав у XIX ст. Згідно з ідеями, які панували в Європі у XIX ст. (насамперед в епоху романтизму), саме національна мова є головним критерієм символічної інтеграції певної нації. Це психологічний інструмент для територіальної, етнічної та культурної ідентифікації, що тенденційно витісняє інші культурні та мовні реальності, які не належать до неї.²⁷

Якщо порівняти Італію з Україною, варто підкреслити, що в Італії вдалося створити та зміцнити процеси національного творення, що призвело до консолідації однієї “національної” держави. Це сталося передусім внаслідок таких умов:

1. вищезгадані процеси відбувалися “своєчасно” – у відповідному історичному контексті;
2. італійська літературна мова протягом своєї багаторічної історії мала важливий культурний вплив на інтелектуальний розвиток не лише півострова, а й Європи в цілому (з кінця XIII ст. аж до епохи Бароко у XVIII ст.). Також важливою є діяльність італійських культурно-політичних діячів, які орієнтувалися на зразкову мову “Данте, Петрарки та Боккаччо”;
3. знання італійської надрегіональної *літературної* мови було одним із факторів, що посилив процеси національного

²³ Також див.: Чередниченко 2007, 15-19.

²⁴ Також див.: Savoia 2001.

²⁵ Див.: Бестерс-Дільгер 2010, 94-9.

²⁶ Знач. праця.

²⁷ Див.: Anderson 2000; Savoia 2010, [http://www.treccani.it/enciclopedia/idea-di-nazione_\(Enciclopedia_delle_Scienze_Sociali\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/idea-di-nazione_(Enciclopedia_delle_Scienze_Sociali)) (30.11.12).

об'єднання. Наголосимо, ідеалом італійських патріотів є “мова, спільна (католицька) релігія та спільна греко-римська культурна спадщина”, що, у свою чергу, слугувало меті об'єднання представників інтелігенції різних італійських держав, із яких склався півострів до 1861 року.

Натомість процес становлення нової української літературної мови відбувався, як відомо, по-іншому. Вартими увагу, на нашу думку, є такі фактори:

- перерва або поступове віддалення (залежно від інтерпретації дослідницьких шкіл української мови) від староукраїнського літературного досвіду;
- численні перешкоди і заборони української мови спочатку російським адміністративним урядом (особливо протягом XIX ст.), а пізніше в різний час і радянською владою.

На сучасному етапі розвитку суспільства внаслідок глобалізаційних процесів зміни в ідеології та у ставленні до національного концепту мов стають ще помітнішими. Це означає, що в загальній свідомості сучасної людини романтична аксіома: одна мова – одна нація, вже не є актуальною. Навпаки, розповсюджуються протилежні процеси проти надмірного панування національних мов на користь мов національних меншин. Усі наведені чинники, разом із неадекватною інтерпретацією Європейської Хартії, певною мірою, ускладнюють шлях самоствердження і поширення української мови. Більше того, мовна стійкість (іноді й упередження щодо вживання української мови) часто російськомовних осіб, зазвичай, не полегшує правомірне функціонування (розповсюдження) української мови. На нашу думку, саме аналізовані фактори пояснюють парадоксальність мовної ситуації в Україні: з одного боку, вимагається виконання юридичних обов'язків, які передбачено ратифікацією Європейської Хартії, на користь та захист регіональних мов; з другого, сама українська мова потребує цього захисту, оскільки вона не функціонує правомірно, як інші європейські мови, в інших європейських державах. Це стосується й Італії, де представники міноритарних мов або мов меншин *de facto* змушені вивчати і часто використовувати у щоденному публічному спілкуванні мову національної більшості, тобто італійську. Отже, за таких умов міноритарні мови насправді потребують юридичного захисту і мовно-політичної підтримки.

У такому комплексному мовно-політичному контексті закон, що надає російській мові статусу регіональної (серпень 2012 р.), спричинив додаткові труднощі щодо врегульованості питань, пов'язаних із аргументацією мовних прав в Україні. Парадоксальним є той факт, що в певних регіонах, де російська мова вже отримала статус регіональної, мовам, яким насправді бракує дер-

жавного захисту, оскільки вони є справжніми міноритарними (у прямому сенсі та відповідно до перекладу Європейської Хартії про регіональні або міноритарні мови),²⁸ не надали цього статусу, наприклад, болгарській мові в Одещині.²⁹ Таким чином, існує прихована тенденція, спрямована на утвердження російської мови в ролі так званої “*Dachsprache*”, як це було *de facto* дотепер, особливо під час радянської влади.³⁰ Наприклад, у законі “Про засади державної мовної політики”,³¹ у статті 11, абз. 5, зазначається: “за рішенням місцевої ради такі тексти можуть розповсюджуватися в перекладі конкретною регіональною або **російською мовою** (мовами)”. Попри те, російська мова залишається *de facto et de jure* мовою економіки та офіційної документації (пор. статті 18, абз.1 і 3; 10, абз.1 такого ж закону). Щодо інформатики, зрозуміло, що крім української, вживаються й інші мови міжнародного спілкування, а саме англійська, яка відіграє у світі величезну роль через відомі причини, пов’язані, як ми вже говорили, з глобалізаційними процесами, місцезнаходженням *Microsoft* та ін. Крім того, багато програм були спочатку перекладені російською мовою, і фінансової підтримки для створення відповідних українських програм не вистачало.

Незважаючи на вищенаведені аргументи, історичний та політичний статус і роль російської мови в Україні заслуговує на окреме дослідження. На нашу думку, варто було б детальніше проаналізувати стан та різновиди російської мови (або українського “національного” варіанту російської мови) в Україні.³²

У нашому дослідженні ми розглядаємо лише окремі аспекти цієї складної, артикульованої проблеми. По-перше, бажаний з боку певних діячів української культури, соціолінгвістів та полі-

28 Нагадаємо, що критика виникла з боку лінгвістів щодо перекладу англійського терміна “minority languages”, переданого як мови “меншин”, а не як “міноритарні мови”. Більшість мовознавців вважають перший термін неадекватно перекладеним. Бестерс-Дільгер з цього приводу зазначає, що запозичений із російської мови термін був вибраний з метою розгляду російської як мови меншин, які заслуговують на підтримку. Вживання терміна “міноритарний”, навпаки, спричинило б сумніви щодо належності російської до груп мов, які потребують захисту. Див.: Бестерс-Дільгер 2012, 174-5.

29 Див.: <http://novini-dnya.com.ua/index.php/component/k2/item/665> (27.11.2012).

30 Термін із німецькомовного мовознавства буквально означає “мова дах”, тобто мова, яка виконує функції стандартної мови (*Ausbausprache*) для інших ідіом, здебільшого в межах діалектного континууму (при цьому віддалені діалекти можуть відрізнятися один від одного досить сильно, щоб взаєморозуміння їх носіїв стало проблемним). Див.: Kloss 1967.

31 Закону “Про мови в Україні” до затвердження законопроекту “Про засади державної мовної політики” чітко проаналізовано у Бестерс-Дільгер 2012, 170-8; Трач 2012, 189-95.

32 Пор.: Дель Гаудио 2011, 28-36; Del Gaudio 2012, 207-27.

тиків процес короткотермінової дерусифікації не може бути реалізованим. На наш погляд, такий процес, спрямований на визнання загальноприйнятих європейських моральних цінностей, без культурно-філософських змін безпосередньо в суспільстві, не тільки в найближчому часі, а й взагалі є неможливим. Це спричинено тим, що русифікована (а не стільки російська!) культура та ментальність має в українському суспільстві глибокі корені. Подібні культурологічні та мовні оцінки є очевидними для уважного спостерігача в різноманітних соціопрагматичних ситуаціях.

На нашу думку, доречно було б залишити 10-у статтю Української Конституції незмінною, оскільки в ній уже згадується російська мова та інші мови. Але якщо йдеться про мовне питання, то необхідно створити всі умови для розвитку національних меншин, які компактно живуть у певних українських регіонах, якщо, звичайно, останні мають достатню кількість осіб відповідно до міжнародних стандартів.

Цілком логічним і правильним рішенням (незважаючи на істотні зміни та меліорації закону “Про засади державної мовної політики” після відхилення Венеціанською Комісією (Європейська комісія з питань демократії через право) попереднього законопроекту “Про мови в Україні”, як уже зазначали Бестерс-Дільгер та Швед),³³ на нашу думку, є допрацювання такого закону. Бажано було б спочатку уніфікувати неясний переклад суттєвих термінів Європейської Хартії, як, наприклад, диференціація понять *меншини* та *міноритарні мови*, з увагою до міжнародних практик. По-друге, необхідно було б вилучити російську мову зі складу міноритарних мов або мов меншин України і чітко сформулювати майбутній статус російської мови окремо від інших мов меншин. На нашу думку, можна було б забезпечити російській мові регіональний статус лише за таких умов:

1. у регіонах та містах, де ця мова вже *de facto* щоденно вживається в усіх комунікативних сферах і які мають або територіальну суміжність з Російською Федерацією, або в яких історично представлено етнічно неоднорідне населення, яке споконвіку використовувало російську мову як *lingua franca* (наприклад, Одеса);
2. у населених пунктах, де кількість російськомовного населення перевищує 60-80% (наприклад, на Луганщині та ін).
3. будь-які зміни у статусі мови мають відбуватися тільки внаслідок референдуму.³⁴ Однак *conditio sine qua non* (ос-

³³ Бестер-Дільгер 2012, 173; Швед 2012, 180-8.

³⁴ Нагадаємо, що всі вищенаведені рекомендації вже були запропоновані нами (взагалі представниками віденської групи) в рамках INTAS-проекту “Мовна політика та мовна ситуація в Україні” (2006-2008). Однак наші зауваження були від-

новний принцип), який повинен регулювати мовні питання, залишається таким: жителі областей, де російська мова могла б отримати регіональний статус, не звільнені від морального обов'язку перед державою, в межах якої вони проживають, а також україномовні особи, котрі задовільно володіють українською мовою, повинні ставитися з повагою до української мови. Вважаємо також за потрібне гарантувати ко-офіційний статус російської мови в Автономній Республіці Крим через об'єктивні історично-культурні фактори. Відомо, що в етнічному складі цього півострова переважає іншо-український елемент. Проте лише українська мова може використовуватися в органах державної влади та органах місцевого самоврядування (пор. стаття 11) і, звичайно ж, у листуванні між регіональними та центральними органами. Варто, з іншого боку, було б ввести викладання російської мови та літератури з елементами порівняльної граматики у всіх областях, де компактно проживає 50% російськомовного населення, за умови, якщо місцеві жителі цього вимагають. Такий підхід сприяв би звуженню міжмовних інтерференцій та "суржику" в широкому розумінні цього слова. Щодо інших міноритарних мов, на відміну від статті 20, абз. 8, вважаємо доречним викладати всі предмети у школі українською мовою, за винятком регіональної мови та літератури. На нашу думку, це головна умова виховання майбутнього громадянина української держави, що, у свою чергу, унеможливить витворення держави всередині держави. Нарешті, мова преси, приватного та корпоративного листування, розважальних комплексів (наприклад, кінотеатру)³⁵ мали б бути вільним вибором користувача.³⁶ Щодо мови судочинства (пор. стаття 14), вважаємо ефективними пропозиції чинного закону, адже вони, в цілому, відповідають міжнародним принципам.³⁷

Досвід Італії, особливо тримовна область Альто-Адідже³⁸ (Південний Тірол), може стати прикладом для офіційного регулювання

хилені українською стороною, і тому вони відсутні в остаточних рекомендаціях україномовних та англійських публікацій.

35 Вважаємо парадоксальним використання субтитрів для кращого сприйняття глядачем художніх російськомовних фільмів – культурної спадщини спільного радянського періоду.

36 З цього приводу, також див.: Чередниченко 2012, 43.

37 Див.: Linguistic Rights. http://en.wikipedia.org/wiki/Linguistic_rights (30.11.2012).

38 Італійська та німецька є офіційними мовами цієї області. Але у двох східних долинах офіційний статус має також і мова ладіно.

двомовності у вищезгаданих регіонах, тобто в Криму, на Луганщині та ін. У цій північно-східній італійській області, де переважає німецькомовне населення і яка розташована на суміжній території з Австрією, модель, майже симетрична двомовності, працює задовільно. Абсолютно всі офіційні комунікативні сфери поділені (50%) на дві мови; це стосується також і мови приватної документації, і онімів. Для всіх державних службовців обов'язковим є складання іспиту з відповідної мови: німецької для італійців, італійської для південно-тірольців (альто-атезіні). Інформаційний простір, реклама, ділова сфера також рівномірно поділені на дві частини. В аналізованій місцевості представлено німецькомовні та італійськомовні школи (також викладається мова ладіно). Використання однієї та іншої мови на побутовому рівні та ступінь адаптації до мовного середовища регулюються залежно від соціопрагматичних обставин. Подібні комунікативні стратегії та мовну поведінку можна спостерігати також у численних українців, зокрема в областях Центрально-Північної України.

Зрозуміло, що Євроінтеграція Альто-Адідже/Південний Тіроль та історично-культурні стосунки між Італією та Австрією сприяють процесу мовно-культурної взаємоповаги та інтеграції.

4 Висновки

Проведене нами соціолінгвістичне дослідження свідчить про те, що в контексті своєї мовної ситуації в Україні "Європейська Хартія регіональних та міноритарних мов" інтерпретується доволі суб'єктивно. Також варто наголосити на суперечливих тлумаченнях окремих термінів. Прийняття закону "Про засади державної мовної політики" (03.07.2012), який гарантує російській мові статус регіональної, в подальшому ускладнює процес співіснування двох головних мов та мов національних меншин в Україні.

Здійснення захисту мовних прав усіх мов відповідно до міжнародних положень та стандартів, як було розглянуто нами вище, заслуговує тільки на позитивну оцінку. Однак підтримка мов національних меншин або міноритарних мов не повинна, як показує досвід Італії та більшості європейських країн, перешкоджати й обмежувати процес самоствердження національних (державних) мов.

В Україні склалася парадоксальна ситуація, коли захист російської мови та інших мов національних меншин *de jure et de facto* затримує процес правомірного функціонування та поширення української мови. Крім того, на сучасній мовній карті України територію держави офіційно поділено на дві макро-території (пор. англ. *macro-areas*): переважно україномовні та російськомовні (за винятком діалектних ареалів, які не були розглянуті).

Така ситуація може з часом спричинити утворення однієї “мовно-культурної” держави всередині вже існуючої держави. Тому, на нашу думку, слушно було б удосконалити закон про мови в Україні і відокремити російську мову від інших міноритарних мов країни, визначаючи першу як мову “другої *мажоритарної* національності”.

Крім того, вважаємо за необхідне гарантувати ко-офіційний статус російської мови в Автономій Республіці Крим з огляду на відомі історико- та етно-географічні причини. До того ж, переважна більшість населення послуговується саме цією мовою незалежно від попереднього розпорядження (наказу) держави.

Досвід італійської області Альто-Адідже також свідчить про те, що теоретично можливим є співіснування двох або трьох мов на певних територіях, де більшість населення (60%) визнає іншу мову “першою”, замість державної. Це стосується і регіонів Європи в цілому, які мають суміжну зону з іншою державою (в Україні – це східні території вздовж російського кордону).

Підсумовуючи наше дослідження, зауважимо, що фундаментальна різниця між мовною ситуацією в Італії (як і в більшості європейських країн) та Україні полягає в тому, що в першому випадку не йдеться про споріднені мови, які становлять потенційну загрозу для правомірного функціонування національної мови, як це відбувається в Україні.

З іншого боку, процес визнання української мови та культури російськомовним населенням повинен бути поступовим, без тиску згори та надмірно підкресленого мовного пуризму, на що часто скаржаться насамперед російськомовні інформанти.

Література

- Anderson, B. (2000). *Comunità immaginate. Origini e fortuna dei nazionalismi*. Roma: Manifestolibri. Trad. di: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991].
- De Mauro, T. (1976). *Storia linguistica dell'Italia unita*. Roma-Bari: Laterza.
- Del Gaudio, S. (2006). "Vom ukrainisch-russischen Sprachkontakt zum Suržyk". Cichon, P. (Hrsg.), *Gelebte Mehrsprachigkeit*. Wien: Praesens Verlag.
- Del Gaudio, S. (2012). "The Russian Language in Ukraine: Some Unsettled Questions About Its Status as a National Variety". Muhr, R. (ed.). *Non-dominant Varieties of Pluricentric Languages. Getting the Picture*. In memory of Prof. Michael Clyne. Wien et al.: Peter Lang Verlag, 207-27.
- Kloss, H. (1967). "Abstand Languages and Ausbau Languages". *Anthropological Linguistics*, 9, 29-41.
- Savoia, L.M. (2001). "La legge 482 sulle minoranze linguistiche storiche. Le lingue di minoranza e le varietà non standard in Italia". *Rivista italiana di dialettologia*, 25, 7-50.
- Toso (2011). "Minoranze linguistiche". Enciclopedia dell'italiano. [http://www.treccani.it/enciclopedia/diritti-linguistici_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/diritti-linguistici_(Enciclopedia-dell'Italiano)) (28.11.2012).
- Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.) (2008). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Бестерс-Дільгер, Ю. (2010). "Сильні та слабкі сторони європейської хартії регіональних або міноритарних мов: західноєвропейський досвід". *Мовознавство*, 1, 94-9.
- Бестерс-Дільгер, Ю. (2012). "Сучасна мовна політика України та її оцінка європейськими установами". *Мова і Суспільство*, 3, 174-5.
- Дель Гаудио, С. (2011). "О вариативности русского языка на Украине". *Известия РАН. Серия литературы и языка*, 2, 28-36.
- Масенко, Л. (2012). *Нариси з соціолінгвістики*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Трач, Н. (2012). "Національна ідентичність як основа для ефективної мовної політики". *Мова і Суспільство*, 3, 189-95.
- Тараненко, О.О. (ред.) (2007). *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія.
- Чередниченко, О.І. (2007). *Про мову і перекладу*. Київ: Либідь.
- Чередниченко, О.І. (2012). "Національно-мовна ідентичність у глобальному світі". Ажнюк, Б.М. (ред.), *Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 40-50.
- Швед, О. (2012). "Оцінка Європейської комісії за демократію через право проекту закону "Про мови в Україні" (№ 1015-3)". *Мова і Суспільство*, 3, 180-8.
- Шумарова, Н. (2012). "Міноритарні мови в європейському соціокультурному вимірі". Ажнюк, Б.М. (ред.), *Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 156-63.

Церковнослов'янська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики

Michael Moser
Universität Wien, Österreich

Abstract The article is dedicated to the Ukrainian recension of the Church Slavonic language. In international contributions to Slavic studies, usually no information on this recension is given, although Ukrainian scholarly studies have already provided a convincing outline of this variety and its history. The article argues that to ignore the existence of the Ukrainian recension of the Church Slavonic language is illogical.

Keywords Church Slavonic language of the Ukrainian edition. Ukrainian-Church Slavonic language. Editions of the Church Slavonic language.

The present article was previously published in: Мозер, М. (2016). "Церковнослов'янська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики". *Українське мовознавство*, 45(2), 102-10.

Peer review

Submitted 2022-11-07
Accepted 2022-12-19
Published 2023-01-27

Open access

© 2022 Moser | 4.0

Citation Moser, M. (2022). "Церковнослов'янська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики". *Balcania et Slavia*, 2(2), 133-142.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/02/002

По всьому світі студенти славістики знайомляться перш за все з граматикую староцерковнослов'янської мови, тобто з мовою найстаріших пам'яток. Інформація про розвиток так званих редакцій церковнослов'янської мови, які постали від самого початку історії церковнослов'янської мови внаслідок взаємодій зразкових редакцій з місцевими ідіомами (на підставі помилок та всталення нових форм), зазвичай залишається дуже обмеженою. Коли її подано, то в західній науковій літературі зазвичай нема ані згадки про українську редакцію церковнослов'янської мови.

У німецькомовному просторі, де попри не занадто позитивний розвиток останніх двох десятиріч (закрили чи скоротили певні кафедри) все ще існує порівняно багато кафедр славістики, дуже поширений підручник п. н. "Einführung in die slavischen Sprachen", що містить статтю Вольфганга Гока про церковнослов'янську мову, в ній коротко згадано про 5 "головних редакцій": 1. болгарську, 2. російську ("Russ.-Ksl."), 3. сербську, 4. хорватську та 5. чеську (Носк 2003, 45). Щоправда, Гок вказує на "більш диференційований" підхід у статті Роберта Матісена (див. нижче), проте читач самої статті знатиме лише про існування наведених редакцій (а що саме робить їх - зокрема чеську редакцію - "головними", не відомо).

У своїй доволі поширеній книжці про "старослов'янську словесність" Йос Схакен та Генрик Бірнбаум додають румунську редакцію, яку характеризують як "мішану редакцію на болгарській або російсько-українській підставі з доволі малою кількістю румунських елементів" (Schaecken, Birnbaum 1999, 55). Водночас про саму українську редакцію також не йдеться в цьому виданні, на яке покликається і Георг Гольцер у своїй статті про церковнослов'янську мову в доволі популярній (адже доступній на інтернеті) "Енциклопедії європейського Сходу" (Holzer 2002, 187).

Певна специфіка німецькомовного простору полягає в тому, що там існує надзвичайно успішний двотомний підручник Гартмута (Ніколаоса, Ніколіни)¹ Трунте, який приділяє багато уваги історії церковнослов'янської мови поза найдавнішою добою.² У першому томі Трунте згадує про 1. "моравсько-панонсько-чеську редакцію зі словацьким та частково кайкавським субстратом", 2. "хорватську з чакавським та частково кайкавським субстратом", 3. "боснійсько-герцеговинсько-рагузанську з переважно західноштокавським субстратом", 4. "сербську зі східно-

1 Автор змінив ім'я, а згодом і гендерну самоідентифікацію.

2 Перший том, який присвячений староцерковнослов'янській мові, досі зазнав аж п'ятьох видань та передруків деяких поодиноких видань, а другий том, що присвячений середньо- і новоцерковно-слов'янській добам, наявний в двох виданнях і одному передруку першого видання.

штокавським” субстратом, 5. “болгарсько-македонські редакції [...] навколо культурних центрів Преслав (пізніше Терново [Търново] та Охрид)”, та 6. “російські [“russischen”] навколо центрів Київ, Галичина [так!, “Galizien”, замість Галича, М. М.], Новгород і Псков [...], пізніше і Москва [...], Волинь зі Львовом [так!] та Вільнюс [...]”> Відповідно вживаються короткі назви ‘моравсько-, хорватсько-, сербсько-, болгарсько- та російськоцерковнослов'янська мова [“Russisch-Kirchenslavisch”]’ (Trunte 2003, 1: 236). Трохи нижче Трунте додає, що “не зовсім вдалим, бо виключно з відношенням до географії, вибрано термін *литовсько-церковнослов'янська мова* стосовно російсько-церковнослов'янської найзахідніших ареалів, які тоді входили в склад Литви (або до Польсько-литовської держави)”,³ та ще: “На ареалі, що сьогодні є румунським, спочатку була в ужитку болгарська редакція, а з 14 ст. стали переважати сербські риси [...]. У Молдові пізніше стають важливими українські та таким чином литовсько-церковнослов'янські впливи” [там-таки]. Таким чином, як не дивно, і в Трунте, як і в Схакена й Бірнбаума, назва “українська”, якої серед редакцій не трапляється, зринає лише стосовно румунських земель. Що ж до українських земель, здається, що українська мова для автора не існує навіть на рівні субстратів в той самий час, як не цурається назв “словацька” і “македонська”. Що ж до незграбної назви “литовська редакція”, Трунте – як ми побачили – нарешті таки ототожнює її саме з “російсько-церковнослов'янською мовою найзахідніших ареалів”. Але які це можуть бути ареали – з якої перспективи, з огляду на яку “Русь”? Хіба Холмщина, хіба Перемищина? Хіба Київ не був і знову став не лише культурним центром, але й знаходився швидше в географічному центрі на західно-східній осі (чи не було б тоді логічніше говорити про “найпівнічніші” й “найпівнічносхідніші” землі стосовно Новгороду та Володимира й Суздаля)? Насправді дивує наполегливість автора, який навіть у такому обширному огляді запросто називає середньовічну східноцерковнослов'янську редакцію “Russisch-Kirchenslawisch” (“російсько-церковнослов'янською”) без жодних застережень і таким чином цілковито нехтує досягненнями міжнародної славистики, яка вже давно показала, що за часів середньовічної Русі ніякої єдиної, одноманітної “давньоруської” (а тим менш “давньоросійської”) мови не існувало. Як наслідок, на рівні впливів на церковнослов'янську мову з боку народних ідіом також не могло бути та й насправді не було одноманітності.

Нелогічність Трунте досягає вершин, коли він з одного боку називає давні говори Новгороду і Пскова “найпівнічнозахіднішими”

3 Проте сам Трунте вибрав таку назву, яка ж ніяк не є стандартною.

діалекти “великоросійської мови” (“in den nordwestlichsten Dialekten des Großrussischen”) та стосовно Псковщини говорить про “малу частину північнозахідноросійської мови” (“in einem kleinen Teil des Nordwestrussischen”) (Trunte 2004, 2: 171-2), а з другого боку чомусь вирішив, що “перше засвідчення українських діалектних рис” (“erste Bezeugung ukrainischer Dialektzüge”) належить лише середині XIV ст. [там-таки : 175], тоді як він згодом таки називає значно давніші риси українських (та й білоруських) діалектів, що не збігаються з російськими (Trunte 2004, 2: 305-7).

Серед уявних “загальноросійських рис” Трунте наводить і такі, що не були властиві українським діалектам (збереження ерів у позиції перед *j* та відповідний подальший розвиток, пом'якшення приголосних перед усіма передніми голосними тощо) (Trunte 2004, 2: 174, 202). І навіть стосовно періоду після 1350 р. української редакції церковнослов'янської мови в наративі Трунте взагалі не існує, бо, мовляв, виникла “литовсько-церковнослов'янська мова” (“Litauisch-Kirchenslawisch”), чия назва просто абсурдна, коли береться до уваги, що з середини XIV ст. галицький ареал (включно зі Львовом) входив у склад Королівства польського, а з Люблінської унії 1569 року це стосувалося фактично всіх українськомовних земель окрім закарпатських, де так само – попри те, що ці ареали споконвіку належали угорській короні – вживали загалом ту саму редакцію, що і українці на північ від Карпат. Щобільше, саме українську редакцію надалі вживали і на Лівобережжі та в Києві і після воєн 1648-1654 рр. Та виходу зі складу Польщі-Литви, аж її заборонили наприкінці XVIII ст., а деінде і пізніше (див. нижче).⁴ Таке відображення історії церковнослов'янської мови в українськомовних землях вкрай непереконливий.

Коли ми дивимося на англомовний простір, нас звичайно має зацікавити підхід Романа Якобсона, який в Гарвардському університеті навчав чимало американських славистів наступного покоління. Виявляється, що в творах Якобсона – вихідця з Росії, якому не був чужий шовіністичний підхід до українських і білоруських справ – згідно з росієцентричними традиціями йдеться про “Київську Росію” (“Kievan Russia”) та про вживану там “російську редакцію” (“Russian recension”), але водночас згадано про те, що “кожен давній центр” – при цьому Якобсон окремо називає і Київ і Новгород – “залишає свої типові сліди в місцевій творчості” (“Each ancient center [...] Kiev, Novgorod – leaves its own typical mark on the local production”) (Jakobson 1985, 112).

⁴ Недаремно ніхто не говорить про “золотоордівську редакцію” стосовно російських земель стосовно відповідного періоду чи про “османські редакції” щодо сербської й болгарської тощо.

На відміну від Якобсона, його учень Горас Лант, який написав надзвичайно успішну граматику староцерковнослов'янської мови, згадує в ній – згідно з вдалими новішими гаврвардськими традиціями – не про “російські” (“Russian”), але про “руські” (“Rusian”) справи не в середньовічній “Росії”, але “Русі” (Lunt 2001, 4). Водночас у граматиці чомусь згадано про “сербську, російську тощо рецензії церковнослов'янської мови” [там-таки] і не про “руську”, не кажучи вже про українську.

Цікавий, хоча й дискусійний щодо деталей антидот до так поширеного росієцентричного підходу до східнослов'янських редакцій церковнослов'янської мови трапляється в статті Роберта Матісена, на яку в вищезгаданій статті вказує Вольфганг Гок. У цій схемі Матісен відокремлює найраннішу церковнослов'янську мову, що її створили Кирил і Мефодій, від аж 12 різновидів ранньоцерковнослов'янської мови (що витворилися до кінця XII ст.), серед них “галицький” (“Galician”), “київський” (“Kievan”) та “новгородський” (“Novgorodan”) різновиди (Mathiesen 1984, 46-7).⁵ Згодом Матісен серед чотирьох різновидів “середньоцерковнослов'янської мови” (“Middle Church Slavonic”) (XIV-XV ст.) розрізняє, поруч із болгарським і сербським,⁶ “руський” (“Ruthenian”) та “московський” (“Muscovite”), при цьому, мовляв, обидва продовжували ранньоцерковнослов'янську мову київського різновиду (про ранніші новгородський і галицький різновиди просто вже не згадано); нарешті, серед трьох “пізньоцерковнослов'янських” (“Late Church Slavonic”) різновидів (з XVI ст.), Матісен наводить, поруч із хорватським різновидом, “синодальний” (“Synodal”), що продовжував “руські” (“Ruthenian”) та “московські” (“Muscovite”) “середньоцерковнослов'янські” традиції, та “руський католицький” (“Ruthenian Catholic”), що продовжував лише “руські” (“Ruthenian”) “середньоцерковнослов'янські” традиції [там-таки]. Схема Матісена має яскраві переваги порівняно з не менш детальним, але виразно росієцентричним підходом Трунте, який дивує тим більш, коли бачимо, що навіть у московському виданні п.н. “Языки мира. Славянские языки” 2005 р. (щоправда, поряд з багатьма не менш росієцентричними підходами в російських виданнях, які нас тут не цікавлять; автори даної статті – білорус і вихідець з України) саме “украинская” редакція фігурує з ранньомодерної доби, а щодо середньовіччя йдеться не просто про “русскую”, але про “русскую (восточнославянскую)” редакцію [Супрун, Молдован].

⁵ Матісен ніяк не зводить ці різновиди до спільного “руського” субкласу, але навпаки наполягає, що всі наведені “типи” (“types”) “мають власне місце в історії мови” (“different types of Church Slavonic, each of which has its own place in the history of the language”) [там-таки].

⁶ Чомусь не згадано про чеський різновид, тоді хорватський, мовляв, просто продовжував ранніші традиції.

Що до поглядів польських дослідників церковнослов'янської мови, обмежимося вказівкою на доволі поширений вступ до слов'янської філології Лешека Мошинського, який дотримується вже неактуальних тез про “період праруської єдності”, який, мовляв, тривав “більш-менш до часу” впадку Київської Русі (“w okresie jedności językowej praruskiej, tj. mniej więcej do czasu upadku Rusi Kijowskiej”) (Moszyński 2006, 301),⁷ а водночас пише, що в середньовічній Русі “głównym ośrodkiem piśmiennictwa był Kijów”, через що “przenikały więc przede wszystkim do języka cerk.-słow. elementy południoworuskie”, хоча “niemałą rolę odegrał też północnoruski ośrodek nowogrodzki, którego północnoruskie cechy językowe również przenikają do tekstów cerk.-słow” [там-таки]. Далі в Мошинського вже йдеться про “українську редакцію”, яка, мовляв, розвивалася в двох версіях: “Obok redakcji ukraińskiej, rozwijającej się w dwóch wersjach: bardziej archaicznej w Kijowie i silniej przepojonej elementami lokalnymi na ziemi halicko-wołyńskiej, i rosyjskiej, rozwijać się zaczęła od XVIII w. trzecia, białoruska, nie wolna i od wpływów polskich” [там-таки].⁸

Вищенаведений, невичерпний, але не нерепрезентативний огляд виявляє, що про те, чим стала відзначатися в давнині і чим відзначається й досі саме українська редакція церковнослов'янської мови, фактично можна дізнатися лише з праць українців, починаючи принаймні з праць Івана Огієнка, який не цурався писати про “українську” редакцію (“рецензію”) вже стосовно найдавніших пам'яток з середньовічної Русі та подав її загальну мовну характеристику [Огієнко].

В Україні Василь Німчук відразу після розпаду Радянського Союзу, 1992 р., у статті п. н. “Українська мова – священна мова” (яка доступна в інтернеті) підсумував її найважливіші риси, а згодом у статті до енциклопедії “Українська мова” вточнив деякі деталі (цитую спочатку з енциклопедії, згодом зі статті 1992 р.):

Від 12 ст. укр. редакцію ц. м. характеризує *ь* на місці *е* в ново-закритому складі: *пъцьь, камънь* [...] Крім цього, вимова церковнослов'янс. текстів ц. м. укр. (як і білоруської) редакції з 11 ст. Характеризувалася вокалізованим *в* [...] у кінці складу: *прауда*, а також твердою чи напівтвердою вимовою приголосних перед голосними *е, и* – гортанною артикуляцією *г* [...] Впродовж 2-ї пол. 12 – 1-ї пол. 13 ст. на більшості теренів, за-

⁷ Попри те, що з цим поглядом не можна погодитися, він завдяки перевагам подьської термінології (*ruski* ≠ *rosyjski* як в українській мові) викликає менше застережень.

⁸ Мошинський тут додає: “Język cerkiewno-białoruski stał się urzędowym, kancelaryjnym językiem Wielkiego Księstwa Litewskiego” [там-таки]. З цим твердженням не можна погодитися.

селених русинами-українцями, букву *ѣ* вони вимовляли як *і*, а на місці *ы* та *и* один звук, близький до нинішнього передньо-середнього *и* (нині різниця між *ы* заднім та *и* передньо-середнім зберігається у вимові носіїв деяких карпатських говорів укр. мови)" [Німчук 2004]; "Для української редакції церковнослов'янської мови, між іншим, характерними стали такі риси: [...] тверді губні приголосні (*голуб*), [...] вимова *й* або *н* після губних приголосних перед *а* (*пам'ять*, *памнять*) та ін. [...] Уявлення про те, як у нас звучали конфесійні тексти XIII ст., може дати Євсевієве євангеліє 1282 р. [...] Українська редакція церковнослов'янської мови була опрацьована в "Граматиці" Л. Зизанія (1596 р.) і кодифікована "Граматикою" М. Смотрицького (1619 р.) [...] Між іншим, М. Смотрицький виразно писав про тверду вимову приголосних звуків перед голосними *е*, *и*, чітко розрізняв *з* та *г* тощо. (Німчук 1992)

У вступі до виданого під його керівництвом "Євсевієвого Євангелія" 1283 р. Василь Німчук показав, що вже в пам'ятці XIII ст. де-не-де трапляються не лише суто українські, але навіть виразні діалектні (південнозахідні) риси (Німчук 2001).

Загалом, на рівні помилок у церковнослов'янських пам'ятках різних редакцій могли з'являтися майже всі риси народних ідіом. Якщо ми маємо на увазі, що найважливішими й найпереконливішими критеріями класифікації церковнослов'янських редакцій є унутрішньомовні критерії (насправді часто пропонується суміш мовних і територіально-політичних критеріїв), то стає зрозумілим, що наш підхід до питання церковнослов'янських редакцій завжди пов'язаний з нашим розумінням слов'янських мов загалом. Оскільки в українськомовних землях народнорозмовні елементи, що втручалися в церковнослов'янські тексти, у своїй сукупності були властиві саме українській мові і лише їй (чимало прикмет – за винятком, приміром, нового *ѣ* – були притаманні і іншим редакціям, проте саме сукупність прикмет створює українськість), ми не цураємося говорити саме про українську редакцію церковнослов'янської мови.

Додаймо ще, що українській редакції церковнослов'янської мови були й є притаманні властиві наголоси, власні звички вимовляти певні грецькі запозичення [Куземська, Успенський] та й власна, суто українська фонетика, яка на письмі відображена лише частково.⁹

Як ми побачили вище, слависти загалом не погоджуються, скільки редакцій церковнослов'янської мови було і є, проте ніхто

⁹ Щоправда, зокрема фонетика напевно відрізнялася також залежно від контактних українських діалектів.

з них не сумнівається, що вже найдавніші церковнослов'янські пам'ятки, написані в середньовічній Русі, відрізняються залежно від того, чи вони походили з ареалів, які сьогодні є українськомовними, чи ні. Іншими словами, всі визнають, що від самих початків насправді за редакцією, яку вони помилково називають "російською" ("russisch", "Russian", "русской")¹⁰ тощо, хоча з певною слушністю можна назвати її лише "руською" ("Rusian"), приховуються принаймні два різновиди А та Б. Поза українстикою зазвичай називають той різновид, що нас цікавить, "південним". І хоча "південноруським" можна його і назвати, та всілякі відповідники назви "південноросійський" знову не годяться. Що ж до назви "українська редакція церковнослов'янської мови" стосовно давніших часів, вона багатьом славістам не подобається через її яскраву анахронічність. Вони не звертають уваги на те, що певна анахронічність властива також іншим назвам редакцій, включно навіть з "руською" (адже все вказує на те, що глотонім "руський" за часів розквіту середньовічної Русі все ще означав скандинавську мову варяг). Вони нехтують і тим, що самі назви "редакція", "рецензія" й "ізвод" є яскраві анахронізми.

Більшість дослідників погоджуються, що в середньовічній Русі саме "південній", тобто українській редакції належить першість. Згодом – після того, як і українсько-церковнослов'янська мова зазнала так званого "другого південнослов'янського впливу" (який ніяк не охоплював лише московські землі, як можна було б гадати на підставі певних джерел), – той різновид церковнослов'янської мови, що був в ужитку серед русинів-українців, органічно продовжував місцеві середньовічні традиції, надалі контактуючи з місцевими ідіомами (разом з їхніми запозиченнями). За ранньомодерної доби завдяки особливій історії русинів-українців, що успішно перетворили вимоги з боку латинського Заходу на власну користь, з другої половини XVI до середини XVIII ст. саме український різновид церковнослов'янської мови став могутньо впливати на інші редакції церковнослов'янської мови. Острозька Біблія 1581 р. та граматика Мелетія Смотрицького 1619 р. створили міцний фундамент для розвитку новоцерковнослов'янської мови у всіх тих, що в них був в ужитку церковнослов'янська мова. Українські уніати, зокрема Методій Терлецький (помер 1649 р.), сильно вплинули на подальший розвиток хорватської редакції церковнослов'янської мови. У середині XVIII ст. київський вчений Мануїл Козачинський (1699-1755) і його гурт з Київської академії могутньо вплинули на мовну історію сербів та створення так званої слов'яносербської мови. Зо-

¹⁰ Як відомо, російські колеги часто аргументують, що слово *русский* у російській мові просто має різні значення, однак така гомонімія в науці неприйнятна.

крема з другої половини XVII до 1720-х років чимало вихідців з українських земель у Московію та (з часів Петра Великого) Російську Імперію стали провідними носіями російського бароко; завдяки ним російсько-церковнослов'янська мова зазнала ґрунтовного “третього церковнослов'янського впливу” з боку українсько-церковнослов'янської мови, який осягнув навіть синтаксичний рівень (Moser 1998). Український різновид став впливовим і через те, що над ним працювали вчені, які були обізнані з західними культурами та komponували проповіді, вірші, драми та наукові (наприклад історичні) твори тощо, які суттєво сприяли модернізації церковнослов'янської мови [про ці дії див. Moser 1998, Moser 2004, Успенский]. Підсумовуючи, можна лише здивуватися, що саме така редакція не з'являється серед “головних”, якщо не врахувати довгу тривалість минулих російських імперських парадигм.

Щоправда, починаючи з часів Петра Великого українська редакція поступово витіснялася новою російською по всій Російській імперії, спочатку в друках унаслідок указу Петра Великого з 1720 р., згодом аж до фонетики внаслідок постанови митрополита Самуїла Миславського, який 1794 р. небезуспішно наполягав на “правильній” вимові в Київській академії 1794 р. (Німчук 1992) Проте поза кордонами Російської імперії, а згодом Радянського Союзу українська редакція перетривала, а в колах “старорусинів” і в Галичині, і на Закарпатті ще в XIX ст. вона часто вживалася (хоч і не в зовсім “чистому” вигляді) навіть у світській літературі й при цьому вважалася “своєю” мовою саме через те, що вона все ще вимовлялася в цілковитій згоді з українською орфоепією.

Не останньою чергою через те, що українська редакція церковнослов'янської мови сьогодні дедалі більше повертається в Україну [див. Куземська], і міжнародна славистика в ближчому майбутньому буде змушена розробити переконливіший опис редакцій церковнослов'янської мови, до яких напевно належить і українська, як одна з головних.

Література

- Куземська, Г. (2012). *Якою мовою молилася давня Україна: Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів*. Вид. 2-ге, доопрацьоване і значно доповнене. Куйв: КЖД “Софія”.
- Німчук, В. (1992). “Українська мова – священна мова”. *Людина і світ*, 1992, 11-12, 28-32.
- Німчук, В. (2004). “Церковнослов'янська мова”. Русанівський, В.М. та ін. (ред.), *Українська мова. Енциклопедія*. НАН України, Ін-т мовознав. ім.

- O.O. Potebni, In-t ukr. movi. Vidannya drugе, dopovnene. Kuyv: Ukraїns'ьka enciklopediя im. M.P. Bajana, 782-4.
- Hімчук, В. (2001). "Вступне дослідження. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови". *Євсевієве Євангеліє 1283 року*. Куйв: Київський славистичний університет, 5-23.
- Огієнко, І. (1929). *Історія церковнослов'янської мови. Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови. Ч. 1, Пам'ятки старослов'янські X – XI віків*. Варшава: Друкарня синодальна.
- Супрун, А.Е.; Молдован, А.М. (2005). "Старославянский и церковнославянский язык". Молдован, А.М. et al. (ред.), *Языки мира. Славянские языки, РАН, Институт языкознания*. Москва: Academia, 29-69.
- Успенский, Б. А. (1987). *История русского литературного языка*. München: Otto Sagner Verlag.
- Hock, W. (2003). "Das Altkirchenslavische". Rehder, P. (Hrsg.), *Einführung in die slavischen Sprachen (mit einer Einführung in die Balkanphilologie)*, 3. Auflage. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 35-48.
- Holzer, G. (2002). "Das Altkirchenslawische". Bister, F.J.; Gramshammer-Hohl, D.; Heynoldt, A. (Hrsgg), *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens 10. Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens*. Klagenfurt: Wieser, 187-202.
- Jakobson, R. (1985). "The Byzantine Mission to the Slavs". *Selected Writings*. Vol. 6: Early Slavic Paths and Crossroads. Part I: Comparative Slavic Studies – The Cyrillo-Methodian Tradition. Berlin, New York, Amsterdam: De Gruyter, 101-14.
- Lunt, H.G. (2001). *Old Church Slavonic Grammar*. 7th Revised Edition. New York: De Gruyter.
- Mathiesen, R. (1984). "The Church Slavonic Language Question: An Overview (IX-XX Centuries)". Picchio, R.; Goldblatt, H. (eds), *Aspects of the Slavic Language Question*. Vol. 1, *Church Slavonic – South Slavic – West Slavic*. New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 45-65.
- Moser, M. (1998). *Die polnische, ukrainische und weißrussische Interferenzschicht im russischen Satzbau des 16. Und 17. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang.
- Moser, M. (2004). "Wechselbeziehungen zwischen slavischen Sprachen (bis zum Ende des 19. Jahrhunderts)". *Welt der Slaven*, XLIX, 161-82.
- Moszyński, L. (2006). *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Schaeken, J.; Birnbaum, H. (1999). *Die altkirchenslavische Schriftkultur. Geschichte – Laute und Schriftzeichen – Sprachdenkmäler (mit Textproben, Glossar und Flexionsmustern)*. München: Verlag Otto Sagner.
- Trunte, N. (2003). *Словѣньскѣи языкъ*. Ein praktisches Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen. Zugleich eine Einführung in die slavische Philologie. Band 1, *Altkirchenslavisch*. Slavistische Beiträge 264, Studienhilfen 1. 5., völlig neu bearbeitete Auflage. München: Verlag Otto Sagner.
- Trunte, N. (2014). *Славѣнскѣи языкъ*. Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen. Zugleich eine Einführung in die slavische Philologie. Band 2, *Mittel- und Neukirchenslavisch*. (Slavistische Beiträge 494). 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. München, Berlin, Washington/D.C.: Verlag Otto Sagner.

Функціонально-граматична специфіка українських віддієслівних іменників зі значенням дії на фоні інших слов'янських мов

Olena Pchelintseva
Cherkasy State Technological University, Ukraine

Abstract The article presents an analysis of the grammatical, semantic, and functional features of *nomina actionis* (action nominalizations) in the Ukrainian language against a Slavic background. I offer a quantitative analysis of a corpus of Ukrainian *nomina actionis* obtained with a continuous sampling method from the largest Ukrainian-language dictionary, as well as a linguistic experiment with native speakers aimed at finding out the perception of the aspectual properties of these verbal nouns. From a semantic point of view, it is argued that the ratio between nominal and verbal features in *nomina actionis* is a unique property of the Ukrainian grammatical system as compared to the rest of Slavic.

Keywords Verbal action noun. *Nomina actionis*. Transposition. Grammatical status. Verbal categories. Aspectual differentiation.

The present article was previously published in: Пчелінцева, О.Е. (2019). "Функціонально-граматична специфіка українських віддієслівних іменників зі значенням дії на фоні інших слов'янських мов". *Термінологічний вісник. Збірник наукових праць*, 5, 33-40.

Peer review

Submitted 2022-12-01
Accepted 2022-12-06
Published 2023-01-27

Open access

© 2022 Pchelintseva | © 4.0

Citation Pchelintseva, O. (2022). "Функціонально-граматична специфіка українських віддієслівних іменників зі значенням дії на фоні інших слов'янських мов". *Balcania et Slavia*, 2(2), 143-152.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/02/003

1 Одним з актуальних питань українського термінознавства є функціонально-семантичні можливості термінів-іменників дієслівного походження, які системно використовують для позначення процесових понять (типу *розшарування*, *випромінювання* тощо). Конструкції з віддієслівними іменниками є одним з найбільш зручних засобів компресії, вони сприяють інтелектуалізації мови (Pometkova 2002), а також збільшують обсяг інформації в одиниці тексту (підвищують інформаційну щільність тексту), що є надзвичайно цінним для наукового тексту.

Оскільки термінологічна система ґрунтується на системі загальномовній, вважаємо за доцільне максимально об'єктивно з'ясувати семантичні, граматичні, функціональні властивості українського віддієслівного іменника зі значенням дії у порівнянні з цією категорією слів в інших слов'янських мовах. Це, на нашу думку, дозволить уникнути штучного наближення вказаної підсистеми до тих чи інших стандартів, не властивих українській мові.

Мета статті полягає у з'ясуванні функціонально-семантичної та граматичної специфіки українських імен дії за допомогою суцільного формально-семантичного аналізу словникових та корпусних даних із залученням результатів лінгвістичного опитування носіїв української мови.

2 Віддієслівний іменник дії має давнє походження. Утворення цих слів в слов'янських мовах має спільну основу: відповідні суфікси через праслов'янську мову сходять до суфіксальних елементів індоевропейської мови (*-o, *bha, *-ta) (Мельничук 1986, 57). Найбільш продуктивна дериваційна модель праслов'янського походження “дієслівна основа + -ij(e)” є в усіх слов'янських мовах та діалектах. У результаті повторного розкладання основ з цієї моделі з'явилися суфікси -anij, -enij, -tij, що по-різному реалізувались у сучасних слов'янських мовах: укр. *дослідження*, *досліджування*; пол. *badanie* ‘досліджування’, *zbadanie* ‘дослідження’; чес. *zvyšení* ‘збільшення’, *zvyšování* ‘збільшування’; рос. *исследование*, *развитие*; біл. *маўчанне* ‘мовчання’, *жыццё* ‘життя’; болг. *гледане* ‘спостереження’; мак. *oranje* ‘оранка’ тощо.

Гібридний характер віддієслівних іменників викликає кілька питань щодо їх категоріальних властивостей:

- це форма дієслівна чи іменникова?
- які дієслівні категорії зберігаються в процесі деривації, а які втрачаються?
- як саме зменшення дієслівності впливає на функціональні властивості таких утворень?

3 Незважаючи на значну подібність слов'янських граматичних систем та спільність історичного розвитку, відповіді на ці запи-

тання для кожної конкретної мови не однакові. У різних слов'янських мовах віддієслівний іменник розташований на різній відстані від дієслова, тобто може бути "більше іменником" або "більше дієсловом" (що визначається ступенем нейтралізації і конденсації дієслівних семантичних компонентів), мати різний граматичний статус, а також бути більш або менш регулярним. Наприклад, за нашими підрахунками, польський віддієслівний іменник утворюється (майже) від кожного дієслова і зберігає категорії виду та зворотності, український – від кожного 4 дієслова і зберігає більшість видових показників, російський – лише від кожного 6-го дієслова і втрачає видові форми та зворотність, пор.:

- рос.: *повторение*
- укр.: *повторення / повторювання*
- пол.: *powtórzenie / powtórzenie się / powtarzanie / powtarzanie się*.

3.1 Граматичний статус імен дії у системах сучасних слов'янських мов відрізняється. Так, у західнослов'янських мовах ці іменники поділяють на два типи: категоріальний *substantivum verbale* (з суфіксами *-nie (-ní) / -tie (-cie, -ti)* (напр., чес. *honěnie* 'полювання') і некатегоріальний *substantivum deverbale* з будь-яким транспозиційним суфіксом, крім вищезазначених (напр., чес. *honěná, hon, honba, honitba, hoňka / honka, honička, honěnice*). Іменники першого типу настільки близькі до дієслова, наскільки це можливо, мають високий ступінь семантичної передбачуваності. У деяких дослідженнях ці утворення (разом з дієприкметниками, інфінітивами тощо) називають нефінітними формами дієслів (Petr 1986; Saloni 2007). У багатьох словниках вони наводяться безпосередньо у статтях відповідних дієслів (як дієслівні нефінітні форми), регулярно і майже повністю успадковують дієслівну семантику і лише в окремих випадках розвивають вторинні значення.

У південнослов'янських мовах також виділяють два типи (зокрема, у сербській *glagolske imenice* і *deverbative imenice* (Gradinarova 1999; Klajn 1998)), однак регулярний тип з *-nje / -ne* утворюється лише від дієслів недоконаного виду. Є науки розвідки, в яких ці регулярні віддієслівні утворення трактують як дієслівні форми (Gradinarova 1999, 14) або герундій (*gerund*) (Šipka 2000). До другого типу належать некатегоріальні іменники від дієслів доконаного виду. Вони втрачають семантичний зв'язок з дієсловом, набувають вторинних предметних значень і є, без сумніву, повноцінними іменниками.

У східнослов'янських мовах немає поділу на категоріальні і некатегоріальні типи: усі подібні утворення розглядають як віддієслівні іменники, що є результатом словотворчого (не формотворчого!) процесу, хоча різні лексеми зберігають дієслівну семантику

в різному обсязі. Недостатня регулярність і недостатня передбачуваність семантики не дає підстав класифікувати такі похідні як регулярні віддієслівні форми. Але українська мова помітно вирізняється від російської і білоруської – віддієслівний іменник у ній має більше дієслівних ознак. Розглянемо це детальніше.

3.2 У результаті транспозиції українського дієслова в іменник ця форма отримує граматичні категорії роду та відмінка, а також редуковану категорію числа. Дієслівні категорії часу, способу, особи та стану український віддієслівний іменник практично втрачає (цікаві спостереження про це див. у О. Сиявського (1922, 76-7) та А. Кримського (1900, 7)). Перехідність / неперехідність частково зберігається та модифікується: іменники, утворені від перехідних дієслів, керують залежним іменником у родовому відмінку (*перекладати текст* (знахідний відмінок) → *перекладання тексту* (родовий відмінок), в разі творення від неперехідного дієслова відмінок залежного іменника залишається незмінним (*мандрувати країною* (знахідний відмінок) → *мандрування країною* (знахідний відмінок)). Виявлено окремі рефлексі семантичної ознаки каузативності / некаузативності: *побільшати* → *побільшання*; *побільшити* → *побільшення*; *відростати* → *відростання*; *відрощувати* → *відрощування*; *спустити* → *спустіння*; *спустошити* → *спустошення*, – і ще кілька десятків подібних випадків. Формальні показники зворотності дієслів у результаті транспозиції повністю зникають: постфікс *-ся* в українських девербативах (на відміну, наприклад, від чеських та польських) втрачено: “*Навчання* – дія за значенням *навчати* і *навчатися*” (Словник української мови 1970-1980, т. 5, 43).

3.3 Найбільше запитань і наукових суперечок викликає категорія виду, оскільки в українській мові у багатьох випадках іменники зі значенням дії утворюються від обох членів видової пари: *наповнювати* (недоконаний вид) → *наповнювання*, *наповнити* (доконаний вид) → *наповнення*. Особливу увагу на такі двійки віддієслівних іменників типу звертають укладачі сучасних державних термінологічних стандартів (ДСТУ 3966-2000, ДСТУ 1.5-2003), де, зокрема, вказано, що назву дії “потрібно завжди позначати тільки віддієслівним іменником, утвореним від дієслова недоконаного виду, [...] не можна в таких випадках вживати іменники, що позначають подію (доконаний процес)” (ДСТУ 3966-2000, 16). Натомість про те, що це правило не є наразі загальноприйнятою нормою і вимагає зусиль для його впровадження (з чим цілком погоджуємося), свідчить наступна вказівка: “з кожним іменником [...] необхідно подати дієслово доконаного і недоконаного видів, від яких утворені ці іменники, щоб [...] допомогти краще сприймати і розуміти іменники” (ДСТУ 3966-2000, 16).

Про необхідність послідовно семантично і функціонально розрізняти терміни-іменники зі значенням дії, утворені від дієслів доконаного і недоконаного виду, зокрема у термінологічному використанні, пише у багатьох своїх роботах М.Д. Гінзбург (2011; 2012). К.Г. Городенська наголошує на тому, що розмежування віддієслівних іменників зі значенням процесу та зі значенням завершеної дії, відповідно до виду твірного дієслова, становила раніше прескриптивну норму української мови, і ця норма зараз повертається у чинних правилах розроблення термінологічних стандартів (Городенська 2017, 19). Цілком погоджуючись з цим твердженням, зауважимо, що у такому разі – якщо це дійсно граматичний стандарт – це правило необхідно відображати у граматиках. Але в сучасних академічних та зіставних граматиках ми знаходимо як мінімум три підходи до цього питання, і одностайності в них немає:

- Видова опозиція у дериватів не зберігається (Озерова 2003, 349).
- Віддієслівний іменник зі значенням дії зберігає “в дещо модифікованому вигляді категорію виду” (Вихованець&Городенська 2004, 116; Вихованець et al. 2017, 252).
- Дієслівна категорія виду транспонується “в усі похідні віддієслівні різновиди частин мови – віддієслівний іменник...” (Вихованець et al. 2017, 148).

4 Якщо звернутися до словників, то картина стає ще більш плутаною.

4.1 В академічному 11-томному словнику української мови (далі – СУМ) віддієслівним іменникам дії подано окремі чіткі тлумачення: “ЗМІНЕННЯ. Дія за знач. змінити 1-3; ЗМІНЮВАННЯ. Дія за знач. змінювати. ЗМІНА. Перехід, перетворення чого-небудь у щось якісно інше [...]” (СУМ, т. 3, 622). Водночас, тлумачний словник української мови (далі – НТСУМ), укладений на основі (СУМ), взагалі, за окремими винятками, не містить відповідних іменників зі значенням дії на -ння. Наприклад, в ньому відсутні *змінювання, змінення* та под., але є *змiна*, яке в першому значенні має таке тлумачення: “1. Змінювання, перехід, перетворення чогось у щось якісно інше... ” (НТСУМ, т. 1, 768). Судячи з першого слова тлумачення, значення слова *змiна* має бути перш за все процесуальним, що суперечить мовній практиці, оскільки цей девербатив вживається, в першу чергу, в результативному або опредметненому значенні. Відсутність же тлумачень слів *змінювання, змінення* (і подібних до них) можна пояснити двома причинами: або автори словника вважають їх не окремими лексемами, а тільки формами дієслова (наслідуючи польську лексикографічну практику), і тоді іменник зі значенням дії отримує парадигматичний статус, – або ці лексеми позиціонують як не-

затребувані в сучасній мові. Останнє, однак, легко спростувати зверненням до Корпусу текстів української мови (далі – КТУМ) і до Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (далі – ГРАК):

- КТУМ: *змінювання* – 22 входження (дата звернення 15.02.2019), *змінення* – 20 входжень (дата звернення 15.02.2019);
- ГРАК: *змінювання* – 73 входження (простий пошук, v. 4, дата звернення 15.02.2019), *змінення* – 85 входжень (простий пошук, v.4, дата звернення 15.02.2019).
- Отже, словники української мови не завжди послідовно відображають важливі компоненти значень віддієслівних іменників, а іноді не відображають їх зовсім. У ситуації, коли ми не знаходимо несуперечливої відповіді у прескриптивних нормах, варто безпосередньо звернутися до мовного та мовленнєвого матеріалу.

4.2 Шляхом суцільної вибірки з СУМ ми отримали близько 7 800 віддієслівних іменників за значенням дії, з них на *-ння / -ття* ~6600, на *-к(а)* ~350, з нульовим суфіксом ~ 260, з іншими суфіксами ~500. Було виявлено близько 3000 “видових” пар типу *твердіння – затвердіння; здавлювання – здавлення*, з них більша частина (2530) – це суфіксальні пари (*повторювання – повторення*). Також є незначна кількість двійок й трійок з різними транспозиційними суфіксами типу *викачування – викачка* (204), *завалювання – завал* (312) або *розкурювання – розкурка – розкур* (150). У них іменники на *-енн(я)* корелюють з дієсловом недоконаного виду, а іменники з *-к(а)* або з \emptyset характеризуються непослідовно. Близько 3700 іменників не мають спільнокореневих утворень, серед них значно більше утворено від дієслів недоконаного виду (~2900) і майже у 10 разів менше (~300) – від дієслів доконаного виду. Важливо, що 98% (!) українських віддієслівних іменників співвідносяться тільки з дієсловом певного виду (в російській мові, наприклад, таких набагато менше – 58%). Вважаємо, що таким чином українська мова “уникає” видової універсальності імен дії і тяжіє до чіткого їх розрізнення.

Деякі іменники (типу *випромінювання*) викликали у нас сумніви щодо відсутності у них корелятивних за видом іменників – “партнерів”, і ми перевірили їх на наявність у сучасних корпусах. Виявилось, що сумніви були не марними: *здавлення* (в СУМ немає, 41 входження у ГРАК, дата звернення 14.02.2019) – *здавлювання* (в СУМ є, 37 входжень у ГРАК, дата звернення 14.02.2019); *налаштування* (в СУМ немає, 470 входжень у ГРАК, дата звернення 14.02.2019) – *налаштовування* (в СУМ є, 6 входжень у ГРАК, дата звернення 14.02.2019). Як бачимо, ці парні форми реально функціонують у мовленні.

Отже, якщо навіть виходити виключно зі словникових даних, 37,5% віддієслівних іменників зі значенням дії в українській мові мають можливість розрізняти видові значення (“видові пари”). Варто врахувати, що за даними лексикографічного дослідження Н.М. Сухариної, дієслів, що мають видову пару в СУМ – 53,4% (Сухарина 2003). Відповідно кількість парних за видом дієслів та парних “за видом” іменників зі значенням дії загалом можна порівняти (якщо врахувати відсутні в СУМ, але реально наявні в узусі одиниці, то цей відсоток буде ще вище). Цей факт, а також те, що абсолютна більшість (98%) українських віддієслівних іменників чітко співвідноситься з дієсловом певного виду, надає їм особливих формально-семантичних можливостей для вираження дієслівної видової семантики.

5 Для верифікації результатів ми провели лінгвістичне опитування носіїв української мови студентів Черкаського державного технологічного університету (м. Черкаси) (детальний опис див.: Пчелинцева 2016, 239-45). Зокрема, респондентам було запропоновано вибрати з двох імен дії типу *читання* – *прочитання* одне для конкретного речення – нас цікавило, чи розрізняють носії мови видові відтінки віддієслівних імен. У результаті в кожному випадку більшість респондентів вибрала із запропонованих двійок девербатив, “правильний” за видовою семантикою, результати нижче.

I. Рятування (від *рятувати*) – врятування (від *врятувати*):
А. *А той уже був зайнятий (рятуванням / врятуванням) капітана та його команди і не мав багато часу на розмови* – 52 з 55-ти респондентів вибрали іменник **рятування**, що вказує на процес, і це відповідає контекстуальній семантиці.

Б. *Марко попросив командира, щоб “Розвідувач риби” полетів на маяк і дав звістку батькові про (рятування / врятування) сина* – 53 з 55-ти респондентів вибрали іменник **врятування**, що вказує на результат, відповідно до контексту.

II. Читання (від *читати*) – прочитання (від *прочитати*):

А. *Працюючи в полі, Аліпій мав таке ж задоволення, як і від (читання / прочитання) книжок* – 51 респондент вибрав варіант **читання**, що вказує на процес, і це відповідає контекстуальній семантиці.

Б. *Після (читання / прочитання) герої продовжували жити й діяти у Лесиковій фантазії* – 41 респондент вибрав варіант **прочитання**, що вказує на завершену дію і відповідає контексту.

III. Будування (від *будувати*) – побудування (від *побудувати*):
 А. Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що (**будуванню / побудуванню**) кінця не буде – 36 відповідей **будування**, що вказує на процес і відповідає контекстуальному значенню.
 Б. Особливості (**будування / побудування**) цитаделі були такими, що не дозволяли проводити приступи на неї з трьох сторін – 31 відповідь **побудування**, що вказує на результат відповідно до контексту.

Разом з тим з'ясувалося, що далеко не всі студенти змогли пояснити різницю у значеннях між *охолодження* (від *охолодити*) і *охолоджування* (від *охолоджувати*): лише два учасники повідомили, що *охолодження* називає дію завершену, а *охолоджування* – незавершену, ще семеро зазначили, що *охолоджування* – це процес, решта не змогли відповісти на це запитання. Припускаємо, що іменники такого типу частково втрачають семантичну корелятивність, а у мовленні частіше використовується лише один іменник з пари.

Для діагностики сприйняття семантики транспозиційних суфіксів ми також запропонували респондентам 22 віддієслівні іменники з суфіксами *-нн(я)*, *-к(а)*, \emptyset . Їх потрібно було позначити як “результативні” або “тривалі”, “процесуальні”. Іменники з суфіксом *-к(а)* отримали збалансований розподіл: 51% “процес” – 49% “результат”. В іменах дії з нульовим суфіксом респонденти переважно побачили результативну семантику: 24% “процес” – 76% “результат”, а в іменах на *-нн(я)*, навпаки, процесуальність і тривалість: сумарно 78% “процес” – 22% “результат”.

Результати анкетування уточнили висновки, отримані на основі аналізу словників. Носії мови сприймають семантичні відмінності між членами іменних пар типу *рятування* – *врятування* і послідовно розрізняють їх у мовленні. Функціональні відмінності між іменниками типу *нав'язання* – *нав'язування* виражені менш чітко. Транспозиційні суфікси *-нн(я)* та \emptyset є додатковими маркерами дієслівної видової семантики імен дії: *-нн(я)* → процесуальність, тривалість, \emptyset → результативність, завершеність. Суфікс *-к(а)* є нейтральним щодо вираження дієслівних значень, він “опредмечує” значення дії.

6 Отже, віддієслівний іменник із значенням дії в українській мові не належить до дієслівних форм, а виділяється як особливий розряд іменників. Він значною мірою успадковує дієслівну видову семантику (особливо це стосується тих іменників, які зберегли формальні маркери виду – перфективні префікси або імперфективні суфікси) та демонструє помітну тенденцію до аспектуальної диференціації в узусі. Співвідношення іменникової та дієслівної семантики в цих гібридних утвореннях є унікальною рисою граматичної системи української мови на фоні інших слов'янських мов.

Скорочення

- ГРАК = Генеральний регіонально анотований корпус української мови
 ГРАК. <http://uacorpus.org/>.
- КТУМ = Корпус текстів української мови. Лабораторія комп'ютерної лінгвістики Інституту філології КНУ ім. Т. Шевченка. <http://www.mova.in-fo/corpus.aspx?l1=209>.
- НТСУМ = Новий тлумачний словник української мови: В 3 т. (2008). Яременко, В., Сліпушко, О. Вид. 2-е, випр. Київ: Аконіт.
- СУМ = Словник української мови: в 11 тт. (1970-1980). Білодід, І.К. (Ред.). АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка.

Бібліографія

- Вихованець, І.Р.; Городенська, К.Г. (2004). *Теоретична морфологія української мови*. Київ: Пульсари.
- Вихованець, І.Р.; Городенська, К.Г.; Загнітко, А.П.; Соколова, С.О. (2017). *Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Гінзбург, М.Д. (2011). "Особливості української мови, на які треба зважати, укладаючи термінологічні словники". Дубичинский, В.; Ройтер, Т. (Ред.), *Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium: сб. науч. трудов по лексикографии*, 12, 159-63. Харьков: Підручник НТУ "ХПІ".
- Гінзбург, М.Д. (2012). "Мовознавче підгрунття теорії подавання процесових понять в українській фаховій мові". *Українська наукова термінологія: збірник матеріалів науково-практичної конференції "Українська наукова термінологія. Природничі науки"*. Київ: Наукова думка, 4, 29-39.
- Городенська, К. (2017). "Грамматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика". *Грамматичні студії*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 3, 17-21.
- ДСТУ 3966 (2000). *Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. Введ. 2000-10-05*. Київ: Держстандарт України.
- ДСТУ 1.5 (2003). *Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів. Введ. 2003-07-01*. Київ: Держстандарт України.
- Мельничук, А.С. (Ред.) (1986). *Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология*. Киев: Наукова думка.
- Крымский, А. (1900). "О малорусских отглагольных существительных на ене и ине." *Окремий відбиток з "Юбилейного сб. в честь В.Ф. Миллера"*, 298-304. Москва.
- Озерова, Н.Г. (Ред.) (2003). *Сопоставительная грамматика русского и украинского языков*. Київ: Наукова думка.
- Пчелінцева, О.Е. (2016). *От глагола к имени: аспектуальность в русских, украинских и польских именах действия*. Санкт-Петербург: Наука.
- Снявський, О. (1922). *Порядник української мови*. Берлін; Нью-Йорк: Україно-американське вид. т-во "Космос".
- Сухарина, Н.М. (2003). *Грамматична та лексична семантика українського дієслова в лексикографічній системі: автореф. дисс.... канд. філол. наук*. Київ.

-
- Gradinarova, A. (1999). *Semantics of Russian and Bulgarian Deverbal Nouns*. Sofia: Eurasia Academic Publishers.
- Klajn, I. (1998). "Gramatički i leksikografski satus glagolskih imenica od nesvršenih glagola". *Naučni stanok slavista u Vukove dane*, 27(2), 149-58.
- Marič, B. (2010). *Sintaksička derivacija u svremenom ruskom knjevnom jeziku u poređenju sa srpskim* [PhD dissertation]. University of Beograd. Beograd.
- Petr, J. (1986). *Mluvnice češtiny II*. Praha: Academia.
- Pometkova, J. (2002). "Intelektualizacija na ezyka čerez nominalizirani kontrukcii". *Naučni trudove na Rusenskija universitet „A. Kānčev“*, 39/2, 2, 26-29.
- Saloni, Z. (2007). *Czasownik polski (odmiana, słownik)*. Wyd. III, zmienione. Warszawa: Wiedza powszechna.
- Šipka, D. (2000). "O statusu glagolske imenice". *Zbornik MS za filologiju i lingvistik*, XLIII, 641-5.

Моделі вираження посесивного результативного пасиву в українській мові

Ljudmila Popović
University of Belgrade, Serbia

Abstract In Ukrainian, the possessive resultative passive is represented by subject constructions that are comprised of the verb *maty* (to have) and passive participle (e.g. *maju zapysani pisni* 'I have written songs', *mala naskladano troxy hroshey* 'she had saved some money' etc.). These constructions, which are a grammatical norm in West Slavic, Macedonian, and Bulgarian, are an innovation in Ukrainian that has not been investigated enough. In this paper three models of the possessive resultative passive construction are differentiated. The degrees of their presence in Ukrainian are different. My linguistic data shows that some varieties of the possessive resultative passive construction are productive in the colloquial language, as well as in the electronic and technical discourses in Ukrainian.

Keywords Possessive. Resultative. Passive. Subject construction. Ukrainian.

Summary 1 Результативні конструкції. – 2 Моделі конструкцій посесивного результативного пасиву (ППП). – 3 Висновки.

The present article was previously published in: Popović, L. (2016). "Моделі вираження посесивного результативного пасиву в українській мові". *Grammatical Studies: A Collection of Scientific Works*, vol. 2. Vinnytsia: National University of Donetsk.

Peer review

Submitted 2016
Accepted 2016
Published 2022-12-15

Open access

© 2022 Popović | 4.0

Citation Popović, L. (2022). "Моделі вираження посесивного результативного пасиву в українській мові". *Balcania et Slavia*, 2(2), [1-18] 153-170.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/02/004

1 Результативні конструкції

Результатив як дієслівна форма означає стан предмета, який є наслідком попередньо виконаної дії (Недялков 1983, 7). Зміни стану, про який іде мова, найчастіше зазнає об'єкт дії, тому результатив у слов'янських мовах переважно формують від перехідних дієслів. Такий тип результативу відомий під назвою об'єктний результатив:

- (1) *Водій зачинив двері. Двері **зачинені**.*
- (2) *Учень виконав завдання. Завдання **виконане**.*

Проте в науковій літературі, з самого початку дослідження цього питання, виділено ще один тип результативу – суб'єктний (Недялков 1983, 9). Якщо йдеться про суб'єктний результатив, суб'єкт нового стану, що виник внаслідок попередньо виконаної дії, співпадає з агенсом цієї дії, напр.:

- (3) ***Вона має фарбоване волосся** (← Вона фарбувала волосся).*
- (4) ***Я маю написану цілу роботу про це** (← Я написала цілу роботу про це).*

Приклади підтверджують, що суб'єктний результатив найчастіше вказує на зміну стану об'єкта, що є частиною самого суб'єкта, див. (3), або перебуває у власності суб'єкта, див. (4), відтак цей результатив ще називають посесивним (Недялков 1983, 52-3).

Відношення приналежності в суб'єктних конструкціях найчастіше виражено дієсловом *мати*, тому такий тип посесивності умовно називають “*haber*”. Суб'єктні посесивні конструкції розвинені в західнослов'янських мовах, але регулярно функціонують і в південнослов'янських – словенській, македонській, болгарській. Деяко рідше вони з'являються в сербській мові, пор.:

- (5) (словац.) *X uvaril polievku. Polievka je uvarená. Otec má polievku. **Otec má polievku uvarenú*** (Недялков 1983, 19).
- (6) (серб.) *X je skuvaо ручак. Ручак је скуван. Отац има ручак. **Отац има скуван ручак*** (Поповић 2014).

Прикладом несуб'єктних пасивно-результативних конструкцій можна вважати речення з посесивним давальним відмінком в сербській мові, див. (7), або родовим відмінком з применником у(в) у східнослов'янських мовах, див. (8):

- (7) (серб.) *Детету је лице умивено.*
 (8) (рос.) *У меня работа выполнена.*

Посесивний результатив може вказувати і на об'єкт, що є власністю агенса, який над ним виконує дію, але цей об'єкт не становить частини “розщепленого” суб'єкта, а може просто перебувати в його власності або знаходитись на доступному для суб'єкта місці, напр.:

- (9) *Він носить записник у кишені. (← Він (хтось) поклав записник у свою (його) кишеню).*
 (10) *Я маю цю картину у своїй колекції. (← Я (хтось) придбав цю картину для своєї (моєї) колекції).*

У випадку прикладів (9) та (10) йдеться про розширення лексичної бази посесивного результативу (Недялков 1983, 18), де цю форму внаслідок лексичних характеристик дієслова-предиката або самого об'єкта віддалено від первинної передумови пасивної посесивної результативності, яка полягає в тім, що об'єкт попередньої дії переходить у суб'єкт вторинного, себто зміненого, стану. Такі конструкції (див. 9, 10) не будемо надалі розглядати в цій статті.

На позначення посесивної результативності використовують також терміни *посесивний перфект* (Grickat 1961; Пипер та ін., 2005, 693) або *посесивно-результативна конструкція* (Номати 2007).

У цій роботі надаємо перевагу терміну, що ввійшов до вжитку в чеськім мовознавстві – *посесивний результативний пасив* (Papevová 2013), оскільки в ньому заакцентовано три типи відношень, ключових і для відповідних українських конструкцій.

У суб'єктних результативних конструкціях об'єкт, на який була спрямована дія, спочатку переходить у суб'єкт і тільки після цього входить у посесивну конструкцію, де вказує на об'єкт володіння при предикаті посесивної наявності:

- (11) *Марія причесала волосся. → Волосся причесане. → **Марія має причесане волосся.***

У несуб'єктних результативних конструкціях об'єкт, над яким попередньо здійснено дію, виконує функцію підмета у синтаксичній будові кінцевої конструкції. Йдеться про класичну пасивну конструкцію, в якій відбувається перехід логічного об'єкта в граматичний суб'єкт, а агенс, якщо він співпадає з посесором, пересувається на позицію непрямого додатка:

- (12) *Марія причесала волосся.* → *Волосся причесане.* → **Волосся у Марії причесане.**

У суб'єктних результативних конструкціях сербської мови (див. б) вживають дієприкметникові форми, утворені від перехідних дієслів, переважно¹ доконаного виду, що теж схиляє до вибору терміна *посесивний результативний пасив*, тимчасом як у македонській мові у відповідній конструкції можуть бути дієприкметникові форми неперехідних дієслів: *има дојдено*,² так що в цьому випадку краще говорити про *посесивний перфект*. Йдеться про складні семантичні взаємовідношення між суб'єктом результативного стану, агенсом дії, що призвела до зміни ситуації, посесором та об'єктом володіння.

Опису посесивно-результативних конструкцій у слов'янських мовах присвятив чимало праць відомий японський славіст Мотокі Номаті³ (Nomachi 2004; 2005; 2006; 2008; Номаті 2007; Номаті 2007). Свої дослідження науковець переважно засновував на матеріалі польської (Номаті 2007), словенської (Nomachi 2004, 2005), словацької (Номаті 2007) та кашубської (Nomachi 2008) мов, тобто тих, що належать до типу мов *habere*, коли йдеться про вираження посесивних відношень. Українська мова, подібно до сербської, належить до мов, перехідних між типами *habere* та *esse*, названих так за латинськими відповідниками дієслів, що беруть участь у вираженні посесивного відношення, пор.:

- (13) **Я маю брата** (тип *habere*). **У мене брат** – *інженер* (тип *esse* – посесивне значення родового відмінка з прийменником *у/в*).
- (14) (серб.) **Имам брата** (тип *habere*). **Брат ми је** *инжињер* (тип *esse* – посесивне значення давального відмінка без прийменника).

1 Окремі дієслова недоконаного виду вказують на зміну стану завдяки своїй результативній семантиці, тому в поодиноких випадках можна утворювати конструкції РРП з пасивними дієприкметниковими формами таких дієслів, напр.: (серб.) *Он има штампану књигу*, тощо.

2 Наявність дієприкметникових форм неперехідних дієслів у конструкціях пасивного перфекта в македонській мові науковці пояснюють впливом інших балканських мов, зокрема арумунської (Topolińska 2008, 325).

3 Окрім вказаних праць, Мотокі Номаті опублікував англійською мовою текст лекції про посесивний перфект в сербській мові, прочитаної 2012 року в Чиказькiм університеті. Користуючись нагодою, висловлюю вдячність авторові за можливість ознайомлення з текстом лекції, що являє собою розширений та доповнений варіант статті про сербський посесивний перфект (Nomachi 2006), а також за доступ до інших студій науковця, які він надав у розпорядження авторові цієї статті.

В українській мові, подібно до сербської, посесивна результативність виражається на морфосинтаксичному рівні, див. (Nomachi 2006; Поповић 2014).

Сферу функціонування посесивних результативних конструкцій з дієсловом *мати* в українській мові обмежено адміністративним стилем, технічним дискурсом, а також розмовною мовою (переважно в західних регіонах України). У зазначених працях М. Номаті висловлює припущення про те, що посесивно-результативні конструкції з дієсловами із семантичної групи *habere* у слов'янських мовах є результатом впливу інших, переважно германських та балканських, мов. Саме тому, на думку вченого, вони найпоширеніші там, де був наявний тривалий контакт з німецькою мовою (в кашубській, словенській, словацькій) або з балканськими мовами (напр., в македонській).⁴

У зазначених дослідженнях, однак, не знаходимо відповіді на питання, наскільки притаманні конструкції результативного пасиву мовам з перехідним статусом вираження посесивності, тобто тим, у яких її виражають як за допомогою *esse*, так і шляхом використання дієслів з семантичної групи *habere*. Чи можна виокремити в них специфічні семантичні та стилістичні ознаки посесивно-результативних конструкцій? У яких відношеннях перебувають суб'єктний (з дієсловом *мати*) тип конструкції та не-суб'єктний (з посесивним родовим або давальним відмінком)? Чим саме мотивовано вибір однієї з конструкцій? Які ще дієслова з групи *habere*, окрім дієслова *мати*, використовуємо в суб'єктних конструкціях? Чи можемо прогнозувати подальший шлях розвитку конструкцій посесивного результату?

В українській мові суб'єктні посесивно-результативні конструкції з дієсловом *мати* належать до периферії функційно-семантичного поля посесивності, але останнім часом чимдалі частіше входять до вжитку, що можна оцінити як іноваційний процес у граматиці. Саме тому необхідно порівняти присутність та прогресування таких іновацій з подібними процесами в інших слов'янських мовах, зокрема в сербській, яка, як вже було зазначено, разом з українською, належить до перехідного типу мов, коли йдеться про вираження в них посесивних відношень:

⁴ Науковець одночасно висловлює застереження з приводу однозначного трактування посесивних результативних конструкцій як запозичень, покликаючись на інших мовознавців: "Как известно, часто отмечают, что в македонском языке данная конструкция развилась под влиянием балканских языков. П. Илиевски считает, что иностранные языки оказали влияние на македонскую конструкцию с глаголом *има*, но в этом языке не отрицает общее направление развития в индоевропейских языках (Илиевски 1988, 241-2). То же самое можно сказать о кашубском языке. В этом языке данная конструкция развилась под влиянием немецкого языка" (Номачи 2007, 601).

- (15) *X умеблював квартиру. Квартира умебльована: Він має квартиру. Він має умебльовану квартиру // У нього квартира. У нього квартира умебльована.*
- (16) (серб.) *X је опремио стан. Стан је опремљен: Он има стан. Он има опремљен стан // Стан му је опремљен.*

Як бачимо, в мовах типу *esse*, до яких належить й українська мова, можна опустити пасивний дієприкметник та одержати замість предикативної конструкції речення з посесивним відношенням та нульовим предикатом:

- (17) *У брата - квартира, у мене - будинок.*

У конструкціях з посесивним давальним пасивний дієприкметник не можна опустити, що вказує на первинну функцію вираження результативності, пор.:

- (18) *Стан му је опремљен // Он има опремљен стан*
**Стан му је // Он има стан.*

2 Моделі конструкцій посесивного результативного пасиву (ПРП)

М. Номаті свого часу відзначив, що в сербських конструкціях ПРП граматичний суб'єкт співпадає не з агенсом, а з бенефіцієнтом (Номати 2007, 604). Як в сербській, так і в українській мові ситуація, проте, дещо складніша. Конструкції посесивного результативного пасиву відрізняються не тільки з огляду на те, чи співпадають посесор або бенефіцієнт з агенсом, тобто з суб'єктом дії, що передувала наявному станові, але й у плані означеності/неозначеності агенса. Поєднуючи ці показники та комбінуюючи їх, виокремлюємо три можливі логіко-семантичні моделі конструкцій:

I Посесор співпадає з агенсом попередньо виконаної дії, а сам агенс – означений:

$Pos = Ag, Ag_{def}$ (хоча в поєдиних випадках можливе трактування: посесор може співпадати або не співпадати з агенсом попередньої дії $Pos \neq Ag$, в залежності від лексичної семантики дієслова);

II Посесор не співпадає з агенсом попередньо виконаної дії, агенс – означений:

$Pos \neq Ag, Ag_{def}$

III Посесор не співпадає з агенсом попередньо виконаної дії, агенс – неозначений:

Pos \neq Ag, Ag_{indef}

У рамках наведених моделей (I, II, III) агенс (Ag) – суб'єкт дії, що веде до зміни стану, може бути формально вираженим:

а) підметом:

(19) **Марія** має закінчений факультет;

б) непрямым додатком:

(20) *Марія* має заказаний огляд у **лікаря**;

в) одночасно підметом та непрямым додатком:

(21) **Університет** має підписано 19 угод з **іншими університетами**.

В окремих конструкціях формально може бути виражений лише пацієнс, тобто об'єкт зміненого стану, на який була спрямована попередня дія:

(22) **Телефон** має налаштований доступ до мережі.

Для кожної моделі ПРП типовим є те, що в конструкціях з дієсловом *мати*, так само як і в конструкціях з посесивним родовим відмінком, функціонують пасивні дієприкметники, утворені від перехідних дієслів, які вказують на досягнення певного результату. В рамках кожної з виявлених моделей дієприкметники утворено від дієслів певної семантичної групи, що буде показано далі.

2.1 Модель Pos = Ag, Ag_{def}, суб'єктні конструкції

У формуванні конструкцій ПРП за моделлю Pos = Ag, Ag_{def} беруть участь дієслова, які можна за значенням умовно поділити на такі групи.

A) Дієслова зі значенням успішного завершення запланованої дії, результат якої веде до виникнення нової ситуації: *записати, написати, зафіксувати, підписати, підготувати, намалювати* тощо:

(23) *При моїх купальських піснях (ї інших обрядових) маю записані мотиви, отже, хотіла б просити п. Лисенка про-*

редагувати мені ті мотиви (Лист Лесі Українки до І.Я. Франка, 11.10.1893 р.)⁵

(24) *Ви ж маєте написані кілька законів* (Поступ).

(25) *Наприклад, маю матеріали, зафіксовані мною ще понад 25 років тому* (Закарпаття).

(26) *Маю власноруч намальовані схеми залізниць семи областей України* (openmind.ua).

Там, де дієслівна семантика допускає трактування Pos=/ \neq Ag, можна вжити й неузгоджені безособові пасивні форми на *-но, -то*, дієприкметникові за походженням, тоді як однозначне співпадіння агенса з посесором блокує таке вживання, пор.:

(27) *Зараз маємо напрацьовано п'ять тематик* (ecumenicalstudies.org).

(28) **Маю закінчено факультет*.

У сербській мові ситуація аналогічна, див. (29-30), тоді як в македонській мові неузгоджені дієприкметники з'являються й у випадку співпадіння агенса й посесора, див. (31).

(29) *Ове године имамо засејано детелином педесет хектара* (Пипер та ін. 2005, 693).

(30) **Ја имам завршено факултет*.

(31) *Јас имам завршено факултет пред 2 години*.⁶

У заперечних конструкціях ПРП з пасивними дієприкметниками, утвореними від дієслів зі значенням успішного завершення запланованої дії, результат якої призводить до початку нової ситуації, відсутність такого результату трактується як порушення норми:

(32) *Причина у тому, що не маємо нормально напрацьованого догоспітального етапу екстреної медичної допомоги* (hromadskeradio.org).

У формуванні конструкцій ПРП з дієсловом *мати* особливо активно беруть участь дієслова-предикати реципрокальної семантики, такі як: *підписати, налагодити*, тощо, які одночасно від-

⁵ Режим доступу: <http://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp>.

⁶ Про еволюцію та семантичні типи македонського посесивного перфекта див.: Митковска Лилјана; Бужаровска Елени, *За има-перфектот во македонскиот стандарден јазик* (режим доступу: <http://www.academia.edu/4329624>), а також Митковска, Бужаровска 2010; Mitkovska, Bužarovska 2008).

кривають позиції для двох агенсів, виражених на синтаксичному рівні підметом та непрямим додатком:

- (33) **Університет має підписані** угоди про співпрацю з **Університетом** Пенсильванії (lnau.lviv.ua).
 (34) **Коледж має налагоджений зв'язок з** Миколаївським національним **університетом** імені В.О. Сухомлинського (uk.wikipedia.org).

Б) Дієслова кумулятивної семантики: *заощадити, зберегти, наскладати тощо*:

- (35) *Частину живності довелося продати, трохи мав заощаджених грошей, от і сплатив заставу* (Молодий буковинець, 25.07.2009).
 (36) *Ні гроші ми витрачали, не мали заощаджених чи ще б пак позичали їх* (Тиждень і люди, 12.07.2013).
 (37) **Має трохи наскладано** – доста (Г. Пагутяк, Зачаровані музиканти).

Як підтип дієслів цієї семантичної групи можемо розглядати дієслова зі значенням накопичення, збереження інформації, вживання яких є типовим для електронного дискурсу. Останнім часом такі конструкції ввійшли до широкого вжитку, див. (38-41). При цьому, можливі як суб'єктні посесивно-результативні конструкції з відповідними пасивними дієприкметниковими формами дієслів *зберегти, пропустити, прочитати* тощо, див. (38-40), так і несуб'єктні, з родовим відмінком, див. (41):

- (38) **Маю у PC Studio 3 збережено всі контакти, але не можу перенести на C3322** (Форум).
 (39) **Маю збережено “Уроки обережності”** [...], *можу поділитись без проблем* (forum.mamus1.org.ua).
 (40) **Маю пропущений дзвінок** (Розм.).
 (41) **У мене сьогодні пропущено дзвінок із 044 354 03 90** (podruga.com.ua).

В) Дієприкметники в конструкціях ПРП утворено і від дієслів з семантикою дії, що веде до поступового часткового або повного покращення ситуації, напр.: *розвинути, натренувати, сформувати* тощо.

- (42) **Україна є однією з провідних країн світу, що має розвинене бджільництво** (www.ukrinform.ua).

- (43) *Найкраще це виходить у тих небагатьох, хто має розвинене так зване “третє око” і хто це “третє око” тримує* (rivne-surenzh.com.ua).
- (44) *Вона має гнучке і натреноване тіло* (ua.korrespondent.net).

Г) Дієприкметникові форми дієслів, що позначають дію, результатом якої став змінений стан без зовнішніх показників: *прочитати, дослідити, проаналізувати* тощо. Такі дієприкметники рідко входять до складу конструкцій ПРП через відсутність у них об'єкта-креатива, який би був результатом попередньо виконаної дії і безпосередньо вказував на виникнення нової ситуації:

- (45) *Маю прочитані книги “фентезі”, можу продати по символічній ціні* (vk.com/wall).
- (46) *Маю прочитані “Наталі”, “Единственная”, “Космополитен”. З радістю віддам...* (board.lutsk.ua).

Д) Суб'єктним конструкціям ПРП з дієприкметниками від дієслів зі значенням деструкції, напр. *зламати, пошкодити, обпекти* тощо, притаманне позначення минулої дії, наслідком якої є нетривалий стан:

- (47) *Він мав зламану ногу. Він зламав ногу // У нього була зламана нога.*
- (48) *Вона мала пошкоджену руку. Вона пошкодила руку // У неї була пошкоджена рука.*
- (49) *У встановлений законом строк позивачка спадщину не прийняла, бо [...] має зламану руку й довгий час знаходиться на лікуванні* (Справа № 2-1007/11, 4.03.2011. Краматорськ).
- (50) *Можливо, він і був лівшею або просто мав пошкоджену праву руку і не міг нею нічого робити* (forum-molodost.in.ua).

Зазначені конструкції містять дієприкметники, утворені від дієслів неконтрольованої дії, що виокремлює їх з-поміж інших, для яких, як вже було заакцентовано, запланованість попередньої дії є однією з головних передумов формування конструкції ПРП.

Конструкції з дієприкметниками, утвореними від дієслів даної семантики, та посесивним родовим відмінком з прийменником у/в допускають поширення речення каузативним детермінатором, що недопустимо в конструкціях ПРП з дієсловом *мати*, пор.:

- (51) *Обличчя в нього було обпечене при пожежі.*
- (52) *Він мав обпечене обличчя.*

- (53) *Він мав обпечене при пожежі обличчя.

2.2 Модель Pos = Ag, Ag_{def}, несуб'єктні конструкції

У конструкціях ПРП з родовим посесивним відмінком форма найчастіше вказує на так званого зовнішнього посесора (Піпер та ін., 2005, 695), що вступає у відношення цілого до частини та являє собою непрямий додаток на синтаксичному рівні, а на логіко-семантичному вказує на агенса, який одночасно виступає посесором об'єкта, формально вираженого називним відмінком:

- (54) Голова в нього побрита.
 (55) Волосся в неї високо підняте.

Іменна частина присудка в таких конструкціях виражена пасивним дієприкметником, утвореним від перехідного дієслова, переважно доконаного виду. У наведених прикладах, див. (54), (55), йдеться про так звану соматичну посесивність, хоча можлива й предметна посесивність – у випадку відношення посесора до предмета, який є на ньому:

- (56) У неї [...] хустина зав'язана на маківці... (<http://www.nmckvolyn.com.ua>).

У конструкціях ПРП з посесивним родовим відмінком часто наявні відповідні обставини або речення, які визначають посесивну результативність як стан тимчасовий, непостійний, чим такі конструкції однозначно відрізняються від речень з дієсловом *мати*, пор.:

- (57) [...] у нього поки **руки не забруднені** кров'ю... (Правда, 4.6.2014).
 (58) *Він має не забруднені поки кров'ю руки.

У випадку наявності в одній конструкції предметної та соматичної посесивності, іменник у називному відмінку вказує на предмет-об'єкт локалізації, локалізатором для якого є частина тіла посесора. При цьому соматизм у локативній конструкції вступає у відношення 'частина-ціле' з самим посесором, вираженим родовим відмінком. Таким чином реалізується подвійне відношення – предметної та соматичної посесивності між посесором, вираженим прийменниковою формою родового відмінка, та об'єктами належності, вираженими іменниками в називному (предмет) та місцевому (частина тіла) відмінках:

- (59) *В дівчини на руці зав'язана червона нитка. (в дівчини нитка – предметна посесивність; в дівчини на руці – соматична посесивність).*

Такі конструкції можна трансформувати в речення з дієсловом *носити*, яке в даному випадку функційно та синтаксично прирівнюється до дієслова *мати*. Дієприкметники в конструкціях ПРП з дієсловом *носити* переважно поширюються обставинами:

- (60) *Знатні люди носили рівно підстрижене волосся...*
(Розвиток перукарського мистецтва).

Про те, що в наведених прикладах наявні посесивні відношення при нейтралізованій семі руху свідчить можливість заміни в них дієслова *носити* дієсловом *мати*:

- (61) *Знатні люди мали рівно підстрижене волосся.*

Окремим типом конструкцій ПРП с посесивним родовим відмінком, утвореним за моделлю $P = Ag, Ag_{def}$ є речення, що вказують на стан як результат виконання усталеної дії або давньої дії, наслідок якої продовжує бути актуальним:

- (62) *У неї [...] діти умиті, чисто одягнені, обід зварений*
(М. Коцюбинський).
(63) *У нього були два сини, вже давно забезпечені і відділені набік* (І. Франко).

Таким чином, за моделлю $Pos = Ag, Ag_{def}$ формуються суб'єктні конструкції (з дієсловами *мати*, а деколи й *носити*), а також не-суб'єктні – з посесивним родовим відмінком. Конструкції з родовим відмінком, на відміну від речень з дієсловом *мати*, можна вжити на позначення нетривалого, змінного, зворотнього стану.

2.3 Модель $Pos \neq Ag, Ag_{def}$

Друга модель конструкції ПРП описує ситуацію, в якій посесор не співпадає з агенсом попередньо виконаної дії, що призвела до зміненого стану. Агенс – означений і може бути виражений непрямым додатком в самому реченні або бути розташованим у мінімальному контексті речення. Йдеться про конструкції з дієприкметниками, що утворено від дієслів регулятивно-правової семантики: *зареєструвати, завірити, замовити* тощо, напр.:

- (64) *Я маю офіційно завірену генеральну довіреність на квартиру від сина.*

У ролі агенса в таких конструкціях обов'язково виступає особа, що має повноваження, необхідні для набуття чинності нового стану як наслідку виконаної нею дії. У наведеному прикладі, див. (64), агенсом дії є син, що має повноваження написати довіреність, тобто документ, який фіксує та робить чинною зміну стану.

Важливою передумовою формування конструкцій ПРП за даною моделлю являється активна участь посесора у виконанні дії, що призвела до зміни ситуації. Там, де цю умову не задоволено, в українській мові неможливо утворити конструкцію ПРП з дієсловом мати, тобто не можна в них вжити дієприкметники від дієслів зі значенням заборони, наказу – прохібітивів, а також пермисивів, комісивів, тощо, які є цілком прийнятними в аналогічних конструкціях західнослов'янських мов, пор.:

- (65) *Я маю наказаний відступ.
(66) (чеш.) *Brazilská vláda oznámila svým producentům, že nebudou mít povoleno vyvážet cukr* (Panevová 2013).
(67) *Вони не будуть мати дозволено експорт цукру.

Конструкції на зразок *Нам наказано відступати; Мені заборонено палити* не являють собою предмет даного дослідження, так як в них займенникова форма вказує не на посесора, а на адресата попередньо виконаної дії. Саме тому конструкції з посесивним давальним відмінком в сербській мові не беруть участі у вираженні ПРП в рамках моделі $Pos \neq Ag, Ag_{def}$ (див. Поповић 2014).

2.4 Модель $Pos \neq Ag, Ag_{indef}$

Згідно з зазначеною моделлю (2.4) сформовано конструкції, що корелюють з неозначено-особовими реченнями активного стану. У таких реченнях в ролі посесора виступає не суб'єкт, а об'єкт попередньо виконаної дії. Йдеться про так званий **реципієнтний пасив** (див. Panevová 2013), коли в пасивній конструкції підметом стає не логічний об'єкт, як в прототипічних пасивних конструкціях, а посесор, частиною якого є об'єкт, на який було спрямовано дію. Логічний суб'єкт у силу своєї неозначеності не виявляє себе на синтаксичному рівні. Такі конструкції можна віднести до посесивного результативного пасиву, позаяк у них наявні відношення посесивності при вираженні пасивного стану:

- (68) *Новий Ford Mondeo має вдосконалену 6-ступеневу автоматичну коробку передач* (ford.niko.ua).

Даний тип конструкції, див. (68), типовий для електронного та технічного дискурсів української мови. Сфера її функціонування поширюється завдяки реченням з дієсловом *отримати*, яке, до речі, найчастіше зустрічається в конструкціях з реципієнтним пасивом у західнослов'янських мовах (Papevová 2013). На відміну від чеських, словацьких, верхньолужицьких та кашубських конструкцій такого типу, які, як зазначає Мотокі Номаті, можуть бути калькою німецького *bekommen*-пасиву, напр. (чеш.) *Karel dostal vyhubováno*; *Karel dostal přidány dva tisíce* (Номаті 2007), в українській мові, як і в сербській, агенс в них ніколи не займає позицію суб'єкта стану, тобто посесора, натомість залишається неозначеним:

- (69) *Дволітровий двигун 4G63 отримав вдосконалену систему управління фазами газорозподілу і допрацьований турбокомпресор* (<https://uk.wikipedia.org>).
- (70) *Програми, що увійшли до складу пакета, отримали покращену швидкість роботи* (microsoftblog.azurewebsites.net).

Аналогічні конструкції поширені також у технічному дискурсі російської мови, для якої принципово не характерні конструкції ПРП з дієсловом типу *habere*:

- (71) (рос.) *Трифон 3 имеет улучшенное качество звука при VoIP-звонках* (www.ixbt.com).
- (72) (рос.) *Почтовый клиент Mailbox получил улучшенный поиск и поддержку новых жестов* (www.macdigger.ru).

Дієприкметникові форми дієслів конструктивної семантики, що вказують на досягнення позитивного результату внаслідок цілеспрямованої дії, таких як: *покращити*, *вдосконалити*, *налаштувати*, *змінити* тощо, часто функціонують в рамках моделі з неозначеним агенсом, причому однаково активно формують речення, як з дієсловом *мати*, так і з дієсловом *отримати*:

- (73) *У НБУ зазначили, що нова банкнота має вдосконалену систему захисту* (patrioty.org.ua).
- (74) *Офісне крісло має відмінно налаштовану систему управління і плавну фіксацію* (<http://molomo.com.ua/>).
- (75) *Модель розробили і зібрали за 4 місяці на базі модифікації Aero Super Sports моделі Morgan Aero 8, з якої використали мотор і ходову частину, та Morgan Aerotax, кузов якої отримав змінену задню частину (схожу на зад GT3 без спойлера) і з'ємний дах з двох алюмінієвих частин* (uk.wikipedia.org).

Модель $P \neq Ag$, Ag_{indef} охоплює також несуб'єктні конструкції з дієприкметниковими формами дієслів деструктивної семантики (*зіпсувати, поламати, пошкодити* тощо) та об'єктами, що належать до розряду неістот:

(76) *У мене поламана машина.*

У рамках цієї моделі можуть з'витися конструкції з посесивним родовим відмінком, які неможливо трансформувати в суб'єктні конструкції ПРП з дієсловом *мати* через семантику дієслова, від якого утворено дієприкметник, оскільки вона вказує на змінний стан внаслідок втрати об'єкта, що блокує вживання дієслова *мати*. У таких конструкціях агенс дії, що призвела до втрати об'єкта володіння, неозначений (X):

(77) *Хата в нього спалена. Х спалив хату. Хата спалена. *Він має спалену хату.*

3 Висновки

3.1 Суб'єктні (*мати* + пасивний дієприкметник) конструкції посесивного результативного пасиву (ПРП) становлять периферне явище категорії пасиву в українській мові, яка належить до перехідного типу, коли йдеться про вираження посесивних відношень, тобто проміжного між типами, умовно позначеними дієсловами *habere* й *esse*. Українській мові також притаманні несуб'єктні конструкції ПРП (родовий відмінок з прийменником *у/в* + пасивний дієприкметник).

3.2 Частотність конструкцій ПРП з дієсловом *мати* в українській мові залежить від відповідної моделі, за якою її утворено. Найбільш уживаною є конструкція, утворена за моделлю $Pos = Ag$, Ag_{def} . При цьому найактивнішими є конструкції з дієприкметниковими формами дієслів реципрокальної семантики, в яких посесор у функції підмета речення одночасно є агенсом попередньо виконаної дії, тоді як другий агенс виражено на синтаксичному рівні непрямым додатком.

У рамках цієї моделі виокремлюємо декілька груп дієслів, що активно беруть участь в утворенні дієприкметникових форм: а) результативні дієслова зі значенням успішно виконаної запланованої дії; б) кумулятивні дієслова; в) дієслова зі значенням поступової зміни стану; г) дієслова усталеної дії; д) дієслова деструктивної семантики зі значенням неконтрольованої дії.

У конструкціях, утворених за цією моделлю, можливо вжити інше дієслово типу *habere* – *носити*. Це дієслово-прєдикат у кон-

струкціях ПРП позбавлено семантики руху, натомість воно отримує значення статичної приналежності, його вживають як на позначення соматичної посесивності, так і предметної.

3.3 Конструкції ПРП, в яких посесор є адресатом попередньої виконаної дії, побудовано за моделлю $Pos \neq Ag, Ag_{def}$. Ця модель суб'єктної конструкції ПРП недостатньо розвинена в українській мові, тоді як несуб'єктний тип не зареєстровано. Натомість, у західнослов'янських мовах дана модель широко представлена, включно з реченнями з дієприкметниковими формами, утвореними від дієслів зі значенням заборони та дозволу, що неприпустимо в аналогічних конструкціях української мови.

3.4 За моделлю $Pos \neq Ag, Ag_{indef}$ утворено конструкції з реципієнтним пасивом, де підметом виступає посесор-неістота, частиною якого є об'єкт дії, що призвела до зміни стану. У такій моделі, крім дієслова *мати*, можна вжити дієслово-предикат *отримати*. Особливо часто вона виявляє себе в електронному та технічному дискурсах. Аналогічні конструкції зустрічаємо в сербській та російській мовах, що вказує на спільну тенденцію до зростання суб'єктних конструкцій ПРП у слов'янських мовах, які традиційно зачисляють до *esse* типу вираження посесивних відношень.

Список умовних скорочень

Ag	агенс
Ag_{def}	означений агенс
Ag_{indef}	неозначений агенс
Pos	посесор
ПРП	посесивний результативний пасив
=	співпадає
\neq	не співпадає

Література

- Илиевски, П.Хр. (1988). *Балканолошки лингвистички студии со посебен осврт кон историскиот развој на македонскиот јазик*. Скопје. [Ilievski, P. Hr. (1988). *Balkanological Linguistic Studies with a Special Focus on the Historical Development of the Macedonian Language*. Skopje].
- Митковска, Л.; Буžаровска, Е. (2010). “За има-перфектот во македонскиот стандарден јазик”. *Прилози*, 35(1), 45-71. [Mitkovska, L.; Bužarovska, E. (2010). “For the ima-Perfect in the Macedonian Standard Language”. *Prilozi*, 35(1), 45-71].
- Недялков, В.П. (ред.). (1983). *Типология резульативных конструкций (резульатив, статив, пасив, перфект)*. Ленинград: Наука. [Nedyalkov, V.P. (row.). (1983). *Typology of Resultative Constructions (Resultative, Stative, Passive, Perfect)*. Leningrad: Nauka].
- Номати, М. (2007). “О посесивно-резульативных конструкциях в славянских языках (на материале польского языка в сравнении с другими славянскими языками)”. *Зборник Матице српске за славистику*. 71-72, 599-610. [Nomati, M. (2007). “On Possessive-resultative Constructions in Slavic Languages (On the Material of the Polish Language in Comparison with Other Slavic Languages)”. *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 71-72, 599-610].
- Номачи, М. (2007). “О тзв. индиректном пасиву у словачком језику (на фону других словенских језика)”. Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план). *Лингвистичке свеске*, 6, 44-53. [Nomači, M. (2007). “About the So-Called Indirect Passive in the Slovak Language (On the Background of Other Slavic Languages)”. Syntactic research (diachronic and synchronic aspect). *Lingvističke sveske*, 6, 44-53].
- Пипер, П.; Антонић, И.; Ружић, В.; Танасић, С.; Поповић, Љ.; Тошовић, Б. (2005). *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*. Ред. Ивић, М. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска. [Piper, P.; Antonić, I.; Ružić, V.; Tanasić, S.; Popović, Lj.; Tošović, B. (2005). *Syntax of the modern Serbian language. A simple sentence*. Ed. by Ivić, M. Belgrade: Institute for Serbian Language SASA, Beogradska knjiga, Matica srpska].
- Поповић, Љ. (2014). “Посесивна резульативна дијатеза у српском језику у поређењу са другим словенским језицима”. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 43, 27-45. [Popović, Lj. (2014). “Possessive Resultative Diathesis in Serbian in Comparison with Other Slavic Languages”. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 43, 27-45].
- Grickat, I. (1961). “Развој значења глагола имати”. *Radovi ANNRBiH*, 18, 67-81. [Grickat, I. (1961). “Development of the Meaning of the Verb *imati*.” *Radovi ANNRBiH*, 18, 67-81].
- Mitkovska, L.; Bužarovska, E. (2008). “On the Use of Habere-Perfect in Journalistic and Administrative Style”. *STUF*, 61(2), 128-38.
- Nomachi, M. (2004). “Pregled kategorije posesivnosti u slovenačkom jeziku – u poređenju sa drugim slovenskim jezicima”. *Filološki pregled*, 31(1-2), 127-37. [Nomachi, M. (2004). “An Overview of the Possessive Category in the Slovenian Language - in Comparison with Other Slavic Languages”. *Filološki pregled*, 31(1-2), 127-37].
- Nomachi, M. (2005). “Neka obeležja posesivne rečenice sa imenicom somatske pripadnosti u slovenskim jezicima – na materijalu slovenačkog jezi-

- ka u poređenju sa drugim slovenskim jezicima". *Primenjena lingvistika*, 6, 44-54. [Nomachi, M. (2005). "Some Features of Possessive Sentences with a Noun of Somatic Meaning in Slavic Languages – on the Corpus of the Slovenian Language in Comparison with Other Slavic Languages". *Primenjena lingvistika*, 6, 44-54].
- Nomachi, M. (2006). "Nekoliko napomena o tzv. posesivnom perfektu u srpskom jeziku". *Naš jezik*, 37(1-4), 43-51. [Nomachi, M. (2006). "A Few Remarks About the So-Called Possessive Perfect in the Serbian Language". *Naš jezik*, 37(1-4), 43-51].
- Nomachi, M. (2008). "On the Recipient Passive in the Kashubian Language (Annex to Milka Ivić's Syntactic Inventory for Slavonic Dialectology)". *Južnoslovenski filolog*, 64, 273-81.
- Panevová, J. (2013). "Slovníková informace a její použití v gramatice (na příkladu českého slovesa)". *Јужнословенски филолог*, 69, 75-90. [Panevová, J. (2013). "Dictionary Information and Its Use in Grammar (on the Example of a Czech Verb)". *Južnoslovenski filolog*, 69, 75-90].
- Topolińska, Z. (2008). *Z Polski do Macedonii. Studia językoznawcze. Tom 1, Problemy predykcji*. Kraków: Lexis. [Topolińska, Z. (2008). *From Poland to Macedonia. Linguistic Studies. Vol. 1, Problems of Prediction*. Krakow: Lexis].

Агентивні назви у Словнику Технічної Термінології І. Шелудька, Т. Садовського

Liudmila Sydorenko
Cherkasy State Technological University, Ukraine

Abstract The article is dedicated to the agent nominals from the beginning of the 20th century as recorded in *The Dictionary of Technical Terminology* published in 1928 by I. Sheludko and T. Sadovsky, one of the most important Ukrainian terminological dictionaries of technical sciences. The research presented in the current article enables to determine the development of agent nominals and trace their dynamics from a historical perspective thus facilitating the understanding about the normative derivation of modern agent names.

Keywords Ukrainian language. Agent names. Suffix. Ukrainian terminological lexicography. Derivation models.

The present article was previously published in: Сидоренко, Л.М. (2020). "Агентивні назви у «Словнику Технічної Термінології» І. Шелудька, Т. Садовського". Зубков, М. (ред), *Проблеми української термінології*. Зб. наук. пр. XVI Міжн. наук. конф. СловоСвіт 2020 «Проблеми української термінології» (м. Львів, 1-3 жовтня 2020 р.). Львів: Вид-во Львівської політехніки, 131-3 (ТК СНТТ: Збірник 2020 / Сидоренко Л. (lp.edu.ua)).

Peer review

Submitted 2022-12-01
Accepted 2022-12-19
Published 2023-01-27

Open access

© 2022 Sydorenko | © 4.0

Citation Sydorenko, L. (2022). "Агентивні назви у Словнику Технічної Термінології І. Шелудька, Т. Садовського". *Balcania et Slavia*, 2(2), 171-176.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/02/005

Активне опрацювання української наукової термінології розпочалося після проголошення Української Народної Республіки (1917 р.) і скасування заборон щодо розвитку й дослідження української мови. Цього часу набуває розмаху зацікавлення українською термінологією і, як наслідок, було створено низку міжгалузевих термінологічних словників (проектів). Одним із вагомих лексикографічних набутків є «Словник технічної термінології» І. Шелудька та Т. Садовського.

Мета дослідження: проаналізувати агентивні назви початку ХХ ст., зафіксовані у «Словнику технічної термінології» І. Шелудька та Т. Садовського.

Щоб зреалізувати поставлену мету, дібрано агентиви з аналізованого словника, визначено продуктивні словотвірні моделі та продуктивні суфікси на позначення агентивних назв.

В українському мовознавстві проблеми, пов'язані з національною лексикографією, досліджували Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк, Л.О. Симоненко, Л.Г. Боярова, З.Й. Куньч. Науковці звертають увагу у своїх розвідках на методологію, прийоми створення, принципи організування, класифікацію, подання лексем у термінологічних словниках.

Серед низки термінологічних словників, створених упродовж 20-30 рр. ХХ ст. (так зване «золоте десятиліття»), чільне місце посідає «Словник технічної термінології» І. Шелудька й Т. Садовського, що став результатом плідної праці науковців технічного відділу Інституту української мови, який упорядковував і розбудовував українську технічну термінологію. Словник демонструє різноманітний матеріал лексики з електротехніки, будівництва, шляхової справи – «з тих ділянок техніки, що мають більше поширення та застосування в промисловості країни» [3, с. 12], і менше розроблено – «морську техніку, військову та вужчі фахи технічної термінології» [там само].

Одним із завдань, яке прагнули розв'язати науковці, працюючи над укладанням загальнотехнічного словника, була зоднаквлення термінології, усунення термінологічної невпорядкованості.

П. Гриценко та В. Бріцин у передмові до репринтного видання 2019 р. назвали розглядуваний словник цінним джерелом формування української наукової мови та історико-культурної інформації [2, с. XIX].

Укладачі словника в Передньому слові зауважили, що, збираючи термінолексеми, «перевагу давалося завжди термінам народнім» [4, с. 8], «за найголовніше завдання правив той момент, щоб якнайменше давати барбаризмів» [4, с. 10].

Але водночас у російській частині словника подано низку термінів-інтернаціоналізмів, а в українській частині спочатку подано український відповідник, а потім інтернаціональний варіант,

наприклад: *рос. мембрана – тремтівка, мембрана; рос. коллектор – збірник, колектор; рос. меридиан – південник, меридіан.*

Укладачі також дбали про те, щоб термін “був зручний і морфологічно придатний до легкого створення від нього похідної та зложеної термінології” [4, с. 11].

Зауважмо, що нині актуальним є питання творення агентивних назв, оскільки тепер доволі потужно відбувається заміна скалькованих агентивів питомими лексемами, “...в об’єктивній діяльності наявні різномірні заняття, професії, які постійно викликала до життя виробнича діяльність людей, що і привело до утворення цілого ряду слів” [3, с. 26]. У цій статті, характеризуючи лексичні одиниці, ми не будемо відокремлювати агентивні назви від фахових, оскільки “між ними не завжди наявне чітке розмежування” [3, с. 26]. Аналізований словник допоможе простежити наскільки сучасні моделі творення агентивних назв переукуються з українським термінотворенням початку ХХ ст.

У науково-технічній термінології існує низка іменникових суфіксів на позначення агентивів. К. Городенська наголошує, що семантичну функцію діяча реалізують суфікси *ник-/льник-, -ач/-яч, -іст/-ист, -ор/-тор, -ець, -тель, -ар/-яр, -чик/-щик*, що зумовлено різноманітністю предикатно-аргументних структур, на базі яких формують іменники зі значенням агентивності [1, с. 7]. Саме характер семантичних функцій цих компонентів до певної міри впливає на вибір суфікса – формального представника аргумента – діяча [1 с. 8].

Окреслимо основні тенденції творення агентивних назв у “Словнику технічної термінології”, на які варто звернути увагу сучасному термінознавці.

1. Суфікс *-ник* (і його варіанти) на позначення агентивних назв є найпоширеніші, наприклад: *батерійник, лварник, водопровідник, гутник, бригадник, гірник, верстівник, рештунник, слоїчник, цеберник, прогоничник, позолотник, накатник*. Його приєднано як до дієслівних основ (*V + ник*), наприклад: *укрива -льник, клепа -льник, вантаж -ник, витяж -ник, ліп -ник, саджа -льник, крути -льник, заготів -ник, глади -льник*, так і до іменникових (*N + ник*): *асфальт -ник, апарат -ник, дзвон -ник, комор -ник, килим -ник, ліхтар -ник, черевич -ник*. Проаналізувавши лексеми щодо семантичних зв’язків між вихідними основами та похідними, можемо визначити такі тенденції: твірна основа в дериватах *V + -ник* указує на діяльність, а твірна основа в дериватах *N + -ник* указує на продукт діяльності, місце діяльності, об’єкт діяльності, результат діяльності.

Аналізуючи агентивні назви, подані у словнику, виявлено низку лексем на позначення діяча з формантом *-ач / -яч*, який приєднано до дієслівної основи недоконаного виду, наприклад: *склад -ач, виклад -ач, випалюв -ач, обпалюв -ач, мот -ач, налив -ач, ви-*

кид -ач, догляд -ач, коп -ач, тарув -ач. Агентиви утворено за моделлю: П (дія) + А (діяч). О. Безпояско зауважує, що іменники на *-ач*, співвідносячись із вихідними префіксальними основами дієслів, які містять відтінок результативної дії, виявляють нахил до конкретизації, деталізації змісту, тобто називають окремі ланки виробничого процесу.

2. Результати наших досліджень свідчать, що в аналізованому словнику подано групу термінолексики зі значенням діяча, утворених за допомогою запозиченого суфікса *-ар / -яр*, наприклад: *гальон -ар, багет -яр, блок -ар, блях -ар, лют -ар, бров -ар, пивов -ар, дерт -яр, ворон -яр, повст -яр, гоблек -ар, глин -яр, гачк -ар, мебл -яр, казан -яр, кошик -ар, стьоожк -ар.* Названі деривати корелюють зі складниками семантичної структури “предикат + суб’єкт”.

3. Серед досліджених лексем із семантичною функцією діяча вирізняємо утвори з малопродуктивними суфіксами *-ій*: (рос. *бахромщик*) *тороч -ій*, (рос. *возчик*) *воз -ій*, (рос. *носильщик*) *нос -ій*, (рос. *плетельщик*) *плет -ій*, (рос. *маркировщик*) *знач -ій*, (рос. *меритель*) *мірч -ій*; *-ець*: (рос. *ловитель*) *лов -ець*, (рос. *ныряльщик*) *нор -ець*.

4. Спостережено, що семантичну функцію діяча зреалізовують запозичені суфікси *-іст, -тор, -ер* (*автомобіл -іст, машин -іст, контрол -ер, монт -ер, авіа -тор, інструк -тор, кондук -тор*). Агентиви утворено за моделлю “предикат + суб’єкт”.

5. Зауважмо, що на позначення підмайстра (учня) у Словнику зафіксовано лексеми з суфіксом *-чук*, який приєднано до основи агентива, наприклад: *крав -чук, шев -чук, бондар -чук, пекар -чук, лимар -чук.* Можливо сучасним термінологам варто звернути увагу на цей досвід для утворення назв осіб, які навчаються чи стажуються.

Отже, вважаємо, що зазначений словник є цінним джерелом пізнання процесів становлення української технічної термінології початку ХХ ст. Ураховуючи основні тенденції творення агентивних назв (типові моделі та продуктивні суфікси), ми можемо впорядкувати сучасні назви діячів, узявши за основу інтелектуальне надбання науковців “золотого десятиліття”, які першорядно прагнули “українськості” в термінології.

Бібліографія

- Безпояско, О.К.; Городенська, К.Г. (1987). *Морфеміка української мови*. Київ: Наук. Думка.
- Гриценко, П.; Бріцин, В. (2019). “Цінне джерело формування української наукової мови”. Шелудько, Садовський, III-XX.
- Ковалик, І. (1958). *Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами*. Ч.І. Львів: Вид-во Львівського ун-ту.
- Шелудько, І.; Садовський, Т. (ред.) (2019). *Словник технічної термінології (загальний)*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго (Репринт із видання 1928 р.).

Типологія локатива в структурі речення: особливості моделювання речень

Anatoliy Zahnitko
Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine

Abstract Peculiarities of locative in sentence structure with tracking the correlation regularities of its manifestations in surface and underlying sentence structure were considered. In linguistic literature, case-prepositional structures are interpreted relying on various space vectors, identifying as a main object placement and / or its movement relative to relevant landmarks. Locative semantic qualification is based on correlation regularities of nominative and existential principles in the sentence and the establishment of internal locative semantic differentiation. Modeling of sentences with positionally determined locative status in its structure should be based on the reflection of its semantic variability, specificity of its formal expression relying on the semantic typology of predicates, whose main expression in sentences with regular mandatory locative is active-valent verbs.

Keywords Semantic sentence structure. Semantic role. Agent. Subject. Object. Instrument.

Summary 1 Основні поняття аналізу. – 2 Типологія лінгвістичних поглядів на просторові конструкції: семантична і структурна кваліфікації. – 3 Локатив у реченнєвій структурі. – 4 Локатив у реченнєвому моделюванні. – 5 Замість висновків.

The present article was previously published in: Zahnitko, A. (2016). "Typology of Locative in Sentence Structure: Peculiarities of Sentence Modeling". *Grammatical Studies: A Collection of Scientific Works*, vol. 2. Vinnytsia: National University of Donetsk.

Peer review

Submitted 2016
Accepted 2016
Published 2022-12-15

Open access

© 2022 Zahnitko | 4.0

Citation Zahnitko, A. (2022). "Типологія локатива в структурі речення: особливості моделювання речень". *Balcania et Slavia*, 2(2), [1-16] 177-192.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/02/006

1 Основні поняття аналізу

У сучасній лінгвістиці локатив кваліфікують як позначення певного простору в широкому розумінні. До найгрунтовніших студіювань локатива слід віднести дослідження Є. Тимченка (1925), В. Топорова (1961), М. Всеволодової, Є. Владимирського (1982), О. Виноградової (2001) та ін. Не менш актуальними є студіювання з проблем статусу локатива у структурі речення з визначенням його обов'язковості / необов'язковості, регулярності / нерегулярності. Актуальним є встановлення семантичної варіативності локатива, співвідношення останньої з формальним вираженням і визначення рівня закріплення локатива в структурі речення, діагностуванням його позиційного закріплення.

Метою розгляду виступає встановлення статусу локатива в різних реченневих структур із послідовним диференціюванням його валентнозумовленого і валентнонезумовленого вияву. Завданнями аналізу є: 1) простеження еволюції погляду на особливості просторових прийменників та формування ними просторово-відмінкових констукцій; 2) з'ясування параметрів внутрішньої нерівнорядності просторових прийменниково-відмінкових констукцій; 3) визначення семантичної варіативності локатива; 4) розкриття закономірностей співвідношення семантичного й формально-граматичного варіативності локатива; 5) діагностування основних зразків реченневих моделей із локативом. Теоретичне значення студіювання визначається обґрунтуванням реченневої моделі з локативом та осмисленням її варіативності. Наукова новизна дослідження визначається тим, що вперше обґрунтовано особливості реченневого моделювання із регулярним, позиційно закріпленим локативом. Практичне значення виконаного аналізу мотивоване можливістю його використання в курсах з актуальних питань сучасної лінгвістики й теорії сучасного синтаксису у вишівських магістерських освітніх і наукових програмах.

2 Типологія лінгвістичних поглядів на просторові констукції: семантична і структурна кваліфікації

В. Топоров розглядає особливості вираження локатива з вирізненням його прийменникового (локативи з російськими прийменниками *по, при, в, на*) та безприйменникового зразків у російській мові, визначає в загальних рисах закономірності вияву локатива в інших слов'янських мовах: білоруській, українській, кашубській, лужицькій, болгарській, диференціює безприйменниковий та прийменниковий локатив у польській (локативи з польськими прийменниками *o, po, przy, w* й *na*), чеській і словацькій (локативи з чеськими і словацькими прийменниками *o,*

ро, р'ї), старослов'янській (локативи зі старослов'янськими прийменниками *o, po, при, в і на*), сербській і хорватській (сербохорватській, за термінологією автора) (локативи з прийменниками *o, po, при, према, в і на*), словенській (локативи зі словенськими прийменниками *o/ob, po, pri, u й na*), праслов'янській (локативи з праслов'янськими прийменниками *v й na, o, po, pri*). У центрі уваги дослідника перебуває локатив у розрізі його вираження та семантичного варіювання без простеження особливостей позиційного закріплення та статусу у сполученні з дієслівними лексемами, витворення разом з ними цілісного значеннєвого простору. Істотно розширено спектр аналізу в дослідженнях М. Всеволодової та Є. Владимирського, оскільки сконцентровано увагу на просторових прийменниково-відмінкових конструкціях, оскільки семантика простору послідовно диференційована лише в межах словосполучення, речення й тексту. Свого часу О. Востоков з опертям на погляди М. Ломоносова та М. Греча наголошував на необхідності диференціювання просторових відношень за двома ознаками: 1) орієнтація форм простору щодо предмета (верх, низ, перед, бік та ін.); 2) характер дії з її відношенням до форм простору (місце реалізації дії, шлях, спрямування від кінцевого пункту і под.), що свідчить про те, що "прийменники показують місце, тобто різні сторони предмета, і положення, в якому предмет перебуває щодо іншого предмета. Сторонами предмета є верх, низ, перед, зад, бік або край, зовнішність і внутрішність. Положеннями предмета є: сукупність або буття разом, окремість буття особливо, близькість або дотик, проміжок або відстань, протилежність або буття віч-на-віч" (Востоков 1831, 269-270), констатуючи: "Сторони і положення предмета можуть бути показані через місце: 1-е, де розпочато; 2-е, де закінчувано, і 3-е, де знаходиться що-небудь" (Там само, 270). Розвиваючи думку лінгвіста, варто наголосити, що просторові прийменниково-відмінкові конструкції діагностують "внутрішній простір", "поверхню", "нижню площину", "верхню площину", "місце", "напря́м", "трасу" і т. ін. Так, наприклад, прийменники *з, із, зі, від, з-під, із-під, з-за, із-за* позначають вихідний пункт: "*Валка витягувалася з села*" (Р. Андріяшик); "*Тат помітив, як радісно блищали в сусідів очі, коли він виносив із хліва напнутого сіткою кошка з милими гусятками*" (Остап Вишня); "*Люди йшли від лісу*" (Іван Багряний); "*Ми вийшли під його покров / З-під явора чи з-під тополи*" (Д. Павличко); "*Скоро з-за хати вплив невеличкий човник*" (О. Довженко); *в, до* - кінцевий пункт: "*В село з кошиками подався Богдан*" (Р. Андріяшик); "*Пан Вербовський піднявся і, шкутильгаючи, побрів до хутора*" (Д. Білий). Для більшості прийменників властиве закріплення за певною відмінковою формою на позначення того чи того просторового виміру (пор. Іваненко 1974; 1975): *з + Р.в., із + Р.в., зі + Р.в., від + Р.в., з-під + Р.в., із-під + Р.в., з-за + Р.в.,*

із-за – вихідний пункт руху; *в + Р.в. до + Р.в.* – кінцевий пункт руху; *за + О.в.* – місце дії тощо.

З-поміж прийменників просторової семантики простежувано диференціювання напрямку руху (Ludtke 1955), пор.: *в, до, на* – напрям до чого-небудь; *від, з, із, зі* – напрям від чого-небудь; *по, повз, через* – пройти повз, подолання чого-небудь, які водночас об'єднані за значенням в такі групи: а) *в, з, із, через* позначають внутрішність предмета; б) *від, до, повз* – близькість до предмета; *з, на, по* – дотик до предмета. За твердженням Г. Лудтке, прийменник доцільно описувати через дві групи ознак: 1) ознак, що характеризують відношення форм простору до предмета, та 2) ознак, що характеризують відношення дії до предмета (Там само, 48), що поєднуються в значенні кожного прийменника. Інші лінгвісти встановлюють три диференційні ознаки для опису просторових прийменників – напрям, віддаль, включення (Шумилина 1967, 208). За першою ознакою розмежовано: 1) відношення “близькості” до всього орієнтира: “*Я ж не кажу, щоб завжди жити біля моря, чи в лісі, чи на горах*” (В. Барка); 2) відношення близькості до поверхні (того чи того боку) орієнтира незалежно від місця спостереження: а) верх, верхня поверхня: “*Одного ясного дня я стояв на даху комори*” (Д. Білий); “*Хмари низько летіли над гостроверхими дахами будівель*” (Б. Антоненко-Давидович); б) низ, нижня поверхня: “*Молодята стояли під стріхою, у затінку*” (В. Малик); в) перед, передній бік: “*Мати посадила перед хатою куц калини*” (А. Яна); г) задній бік: “*Позад його щось зашелестіло*” (І. Нечуй-Левицький); г) зовнішній бік: “*Вони ходять навколо тебе і смикають тебе за рукави*” (Ю. Андрухович); “*Як знайдеш гриба, так ходиш навколо нього*” (О. Бердник); “*Висока трава починає гнутись-хилитись, поверх неї тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіває своє пекучо іскристе проміння*” (Панас Мирний); д) внутрішній бік: “*По закінченні Промакадемії він потрапив на цей невідомий йому завод, де... всі виробничі процеси були сховані всередині приладів*” (Ю. Шовкопляс); 3) відношення близькості до поверхні (сторони) орієнтира залежно від місця спостереження: а) ближня сторона: “*Хлопець зупинився перед хатою*” (А. Яна); б) дальня сторона: “*Було по-осінньому темно, холодно, шарудів у безлистій груші, що самотньо росла за хатою, дрібний дощик, десь глухо валунали собаки*” (В. Малик); “*Море Борщів знаходиться за смітником*” (Ю. Винничук); в) бічна сторона: “*Дівчина жила праворуч від церкви*” (А. Яніта); 4) відношення близькості до просторових параметрів орієнтира: довжини: “*Шляхом, що йшов вздовж Амуру, цокотіли вершники, летючи на прорив*” (І. Багрянний); ширини: “*Нарешті він йшов через всю широчінь свого власного поля й міг обдумати, що й де має сіяти, а яку землю залишити на пар*” (А. Яна). За ознакою “віддаль” лінгвісти диференціюють зна-

чення: безпосередньої близькості з розмежуванням дотику, проникнення в предмет-орієнтир, віддалення від предмета, заперечна близькість та ін. (Там само, 208). Подібний ґрунтовний аналіз забезпечує статусу локатива в структурі речення – регулярного, обов'язкового та нерегулярного, необов'язкового, водночас умовитивує диференціювання першого й другого у формальному й семантичному аспектах. Водночас врахування семантичного наповнення прийменниково-відмінкових конструкцій має відповідно відбиватися і в реченнєвому моделюванні на зразок **“праворуч від церкви”** – *AdvLoc*, **“ліворуч трасою”** – *AdvDir* (Кржижкова 1967, 32-48), у яких враховано семантику дієслова: для **“праворуч від церкви”** – *AdvLoc* такими будуть лексеми на зразок *знаходиться, перебувати* і под.; для **“ліворуч трасою”** – *AdvDir* – постануть слова переміщення на кшталт *йти, їхати, прямувати*.

Для моделювання речень з локативами істотним є диференціювання просторових прийменників на три основні групи: а) з двобічною функцією позначення місця й напрямку (з двома відмінками – *в, за, на, під, по*; з одним відмінком – *між, над, навколо, перед, вздовж, уперек, поверх, понад, проти*); б) з однібічною функцією позначення місця (*біля, всередині, серед та ін.*); в) з однібічною функцією позначення напрямку (*до, з, із, повз, услід* і под.) (Бабов 1963, 15). Для А. Николової істотним є диференціювання простору в межах, рамках і на поверхні орієнтира, де для першого орієнтиру важливим є розмежування просторової семантики: а) центра, середини; б) країв орієнтира або його глибини; в) ширини й довжини орієнтира; а для руху предмета – другої ознаки: а) до кінцевого пункту руху (фінішу); б) від початкового пункту руху (старту); в) у просторі (трасою). Третя ознака охоплює: а) розміщення і рух предмета перед орієнтиром, з його лицьового боку; б) розміщення і рух предмета позаду орієнтира, із його заднього боку; в) розміщення і рух предмета над верхньою поверхнею орієнтира; г) розміщення і рух предмета під нижньою поверхнею орієнтира; г) розміщення і рух предмета щодо бокових сторін орієнтира – лівої та правої (Николова 1997). Водночас дослідниця послідовно диференціює розміщення і рух предмета між декількома орієнтирами й розміщення предмета на певній відстані від орієнтира з внутрішнім розмежуванням: а) розміщення предмета поблизу від орієнтира; б) розташування предмета у віддаленні від орієнтира; в) позначення конкретної відстані між предметом та орієнтиром (Там само, 114-41). Власне, такий підхід перекликається з кваліфікацією прийменниково-відмінкових форм як нерозкладних, яким властива стандартність (стандартизованість), узагальненість, передбачуваність з визнанням їх “готовими одиницями мови, тотожними в цьому плані словоформам, і включати подібні структури до словозмінних парадигм” (Гухман 1968, 168).

Не менш показовим постає виділення локативних полів та угруповання їх у макрополя, що стає опертям для виділення макрополя контактної локальності (статики денотата на поверхні предмета, поле динаміки денотата на поверхні або в межах предмета, поле статичності денотата у внутрішньому просторі предмета, поле простору, що долається денотатом наскрізь) і макрополя неконтактної локальності (поле статичності / динаміки денотата з цього боку предмета, поле статичності / динаміки денотата з іншого боку предмета, поле статичності / динаміки денотата поблизу предмета, поле статичності / динаміки денотата вище поверхні предмета, поле статичності / динаміки денотата нижче поверхні предмета, поле простору, що долається вгорі предмета) (Медведев 1983), в окремих параметрах перекликається з теорією А. Шуміліної (Шуміліна 1967). Аналізовані погляди В. Медведева, А. Шуміліної та ін. в окремих позиціях ґрунтовані на глибинні семантичні відношення між словами, що дає змогу говорити про функціонування просторових прийменниково-відмінкових конструкцій як цілісних, нерозкладних (М. Гухман).

3 Локатив у реченнєвій структурі

Дослідження Ч. Філлмора орієнтовані на реальний вимір аналізу відмінкових значень, основу яких становлять глибинні відношення, асиметричні щодо поверхневої реченнєвої структури. На ґрунті таких відношень без застосування семантичного декодування ґрунтована система відмінків Ч. Філлмора. Імена згруповано відповідно до семантичних зв'язків з дієслівним ядром у глибинний відмінок, що є стрижнем усіх формальних елементів плану вираження такого значення. Множина глибинних відмінків охоплює: агентив (А) – найменування істоти, витворювач дії; датив (D) – особа, якої торкається стан чи дія; інструменталь (I) – найменування неістоти, що активована дією; фактив (F) – предмет чи особа, що виникають внаслідок дії; локатив (L) – місце дії або його просторове орієнтування; об'єктив (O) – предмет, якого торкається дія (Філлмор 1966, 1-24; 1968, 1-90). У цьому розрізі активними є також зіставні студії, що передбачають встановлення особливостей вираження просторової семантики в різносистемних мовах [Симоненко 1998] із виявом спільного та відмінного, розкриттям прагматичного аспекту просторових прийменниково-відмінкових конструкцій (Медведев 1983; Сяоцянь Ван 2010; Цзинь Тао 2007). Увесь спектр студіювань просторових прийменників, прийменниково-відмінкових конструкцій із просторовою семантикою постає ресурсом для надійного й ґрунтового розкриття особливостей реченнєвих моделей із функційним навантаженням у них локатива.

Характеристика локатива і його кваліфікація вимагає послідовного врахування: 1) його внутрішньореченневого статусу; 2) співвідношення з іншими компонентами; 3) позиційного закріплення / незакріплення в реченні; 4) внутрішньої семантичної варіативності; 5) формального вираження. Перелік цих ознак є підґрунтям для диференціювання валентнозумовленого / валентно незумовленого локатива, пор.: “У Заліссі з осадників уже була створена повітова управа, і доходили чутки, що **в Колобродях розташується прикордонна сторожа**” (Р. Андріяшик); “Він (Півень – А. З.) пропонує мені **розташуватися в його школі**, подивитись Нікополь добре, а там видно буде, що робити” (Б. Антоненко-Давидович); “**В** цій маленькій **келії** на три особи вони й **розмістилися** вдвадцятьчотирьох” (І. Багрянний); “Тепер **перебував**” (Бумблякевич – А. З.) “**серед** покинутих **гармат**, панцерників, вагонів з повисаджуваними шибамі, тягачів і всілякої іншої військової продукції” (Ю. Винничук). У таких і подібних реченнях локативи (**в Колобродях**, **в його школі**, **В** цій маленькій **келії**, **серед** покинутих **гармат**) є валентнозумовленими (розташується → (де?) **в Колобродях**, розташуватися → (де?) **в його школі**, розмістилися → (де?) **В** цій маленькій **келії**, перебував → (де?) **серед** покинутих **гармат**), а в останньому реченні до того ж наявна низка локативів, рівнорядних між собою, крім останнього, що закриває ряд: “**серед** покинутих **гармат**, панцерників, вагонів з повисаджуваними шибамі, тягачів і всілякої іншої військової продукції”. Подібний локатив позначає простір, у якому відбувається перебіг дії, наявна її реалізація. Його внутрішньореченневий статус значущий, оскільки семантично він співвіднесений з дієсловом-предикатом, заповнюючи одну із його сем, пор.: **розташовуватися**, уюся, уешся, **недок.**, **розташуватися**, ўюся, ўешся, **док.** ‘займати місце, розміщуватися де-небудь’ (“Взвод молодшого лейтенанта Федоренка **розташувався** край дороги в густім ялиновім лісі” (Я. Качура)); ‘влаштуватися, оселятися де-небудь на проживання, відпочинок і т. ін.’ (“На другий день перевезла Мотря скриню до Семена й **розташувалась** у **Семановій хаті**, як справжня господиня” (М. Коцюбинський)); ‘знаходитися, міститися де-небудь, мати певне місцезнаходження’ (“Під молодим дубовим ліском, що кучерявиться на пагорку, **розташувався** літній табір” (С. Журахович)). або ‘вмощуватися, сідати, лягати і т. ін. де-небудь’ (“Всі **розташувалися** на **підлозі** так, як звикли вже. Покотом” (І. Багрянний)).

Якщо звернутися до авторитетних тлумачних словників, то можна помітити, що простір кваліфікують: 1) у філософському вимірі як ‘одну з основних об’єктивних форм існування матерії, яка характеризується протяжністю й обсягом’: “**Простір** характеризує співіснування об’єктів, їх протяжність і структурність, взаємне розташування” (з наук. літ.); 2) ‘необмежена протяж-

ність (в усіх вимірах, напрямках); тривимірна протяжність над землею: “Висота, ширина, довжина: я забував про все земне і думками злітав угору, в безкрайні **космічні простори**” (О. Авраменко, В. Авраменко); “Згадую канали Марса й думаю: а що, як людськість знайде колись спосіб літати **у світових просторах?**” (В. Винниченко); “Т ось сьогодні, коли він дивився на світ, може, останній раз, то сонце в **космічних просторах** здавалося велетенським клубком такого пилу” (Т. Осьмачка); 3) ‘вільний, великий обшир; просторинь’: “А там, за вікном, сонце, вітер, **широкий простір...**” (Б.-І. Антонич); “Цілий місяць **над просторами Середземного моря вигравали шторми**” (І. Білик); “Раптом прокинулось громове царство: переможно заревів пароплав, розкидаючи гук **по горах і просторах**, суворо гриміло десь залізо, верещали дзвоники трамваїв” (С. Васильченко) з відтінком ‘площа чого-небудь на земній поверхні; територія’: “**Серед широкого простору поля Єремії стало легше на душі**” (І. Нечуй-Левицький); “Замкнений **простір кімнати** розривали примарними перспективами три дзеркала: одне висіло на стіні над консоллю, друге, видовжене, стояло навпроти першого, а третє, овальне, як яйце, розташувалося поміж ними” (Люко Дашвар); 4) ‘перен. відсутність яких-нубедь обмежень, перешкод у чомусь; воля’: “Все маленьке, а головне, нема **простору** життя, нема польоту, нема великої мети” (О. Довженко); “Щодня птиця Рух літала **на небесному просторі бажання**, сподіваючись, що якийсь голуб принесе від вас вість або ж хмарка пролле благодатну краплину на долину спраглості” (П. Загребельний). В окремих науках існують поняттєві розуміння простору, пор. математичні терміни на зразок *евклідовий простір* у дво- і тривимірності, *векторний (лінійний) простір*, *багатомірний простір*, *гілбертовий простір* як простір, що допускає необмежену вимірність, *лінійний простір*, *вертикальний простір*. Розуміння простору, його суті у філософському розумінні зазнало еволюції від часів античності й до сьогодні. Так, Платон кваліфікував простір як вмістилище чи проміжок, для Аристотеля простір є місцем (див. третє значення (тлумачення слова *простір* почерпнуто із СУМ (т. 8, 298)), в концепції І. Ньютона – простір існує незалежно від наявності в ньому фізичних тіл, Г.В. Лейбніц визначає його через відношенням між певними тілами, в силу чого простір має віддаль і напрямки. Априорним простір уважав І. Кант, оскільки людина завжди сприймає світ просторово. До цього можна додати, що в цьому слова в окремих випадках збережено семантику ‘проміжок часу’: “Проза в творчості Михайла Коцюбинського охоплює **простір у кілька десятиліть**” (з наук. літ.). Цей вимір простору сьогодні актуалізовано в його чотиривимірному розумінні, коли до трьох відомих параметрів – висота, ширина, довжина додавано й протяжність – наприклад, будинок із часу його побудови до

руйнування. Свого часу Г. Гійом (Гийом 1992, 146-7), розглядаючи закономірності співвідношення й взаємодії простору й часу, констатував, що в простір можна повернутися, оскільки він існує поза особистістю й не підпорядкований їй, а в час повернення не існує. Хоча в попередніх міркуваннях про психосемантику як метод він констатує, що мовлення, “коли починається і навіть коли ще готується, використовує мову, що існує в мисленні в уже побудованому вигляді”, оскільки мова “побудована за спільним законом, законом когеренції (зв’язності, coherence) частин всередині цілого”. У цьому розрізі цікавим є те, що іменник, наприклад, як часткова інтегрована система є цілим, і система дієслова виступає також цілим, водночас кожна з них є інтегровальною, де останню ґрунтовано на особливостях семантики. Кожна з мовних одиниць (іменникова, дієслівна та інші) лінійно інтегровані, що й відбито в семантичній неперервності. У реченні “*Майстер викручує шуруп викруткою з дверей*” (Україна молода) кожна з лексем (*майстер, викручувати, шуруп, викрутка, двері*) у своїй окремішності не відображає цілісності ситуації, а лише через взаємозумовлену лінійність усі лексеми спільно номінують ситуацію, де кожний з елементів корелює з відповідною семантичною роллю.

Основним значенням локатива можна вважати значення місцепозначення: “*Автовокзал міжобласного сполучення знаходиться в південно-західній частині Полтави*” (З газ.). Семантична роль локатива є складною і формально-грамматичною, і семантико-синтаксичною, і власне-семантичною, й комунікативно інтенційною, й позиційною. Формально-грамматична варіативність локатива охоплює ядрові (прислівники зразка *там, тут, приєменниково-відмінкові форми (на горі, біля річки, в хаті), напівпериферійні (форми орудного з приєменниками під / над / за столом) і периферійні (форми родового з приєменником (до в’язниці) і т. ін.)*. Напівпериферійність і периферійність визначаються нерегулярністю відповідної конструкції, відсутністю її синтаксичної зумовленості. Ядровий статус локатива є валентно й позиційно зумовленим у реченні, його семантичний статус тематично ієрархізовано: “*Уже зовсім смеркало, як Давид підходить до села*” (А. Головка). Напівпериферійний і периферійний локативи позбавлені цих диференційних ознак, їх розмежування здійснюється за ознаками регулярності, особливостями синтаксичного зв’язку і семантичного відношення, комунікативної інтенційності.

3.1 Семантичні варіанти локатива

В сучасній мові семантична роль локатива в структурі простого речення внутрішньо диференційована на локатив 1) → місце, 2) вихідний пункт руху, 3) → кінцевий пункт руху, що репрезентують різні переміщення за горизонталлю. До них прилягає локатив → 4) траса (“*Аж ось **іде дорогою** старець - жєбрак з торбою*” (Б. Антоненко-Давидович)). Заявлені горизонтальні варіанти локатива реалізують один з ортогональних векторів, охоплюючи групи предикатів видалення (*іти, від’їжджати, віддалятися*: “*Як ішла в ліс, то дивилася додому, а як **ішла з лісу**, то дивилася у ліс*” (Нар. тв.)); наближення (*приходити, приїжджати*: “*Приходила [Марина] кось святками **в село** і хвалилася, що як у місті служити, то й кращого не треба*” (Панас Мирний)), руху зовні (*виходити, виїжджати*: “*Війта я бачив, коли виходили **з села***” (Р. Андріяшик)); руху всередину (*входити, в’їжджати*: “*Люди зрідка входять **у морок церкви***” (І. Багрянний)). Логічно доповнюють аналізовані варіанти локативи другого ортогонального вектора - вертикального: предикати руху вгору (*підійматися, підніматися*: “*Я **міг би підійнятися угору** По мармурових сходах сіруватих, Освітлених лиш зіркою з вікна*” (П. Воронько)); предикати руху вниз (*спускатися, сплавлятися*: “*Вже під’їжджаючи до стежки, що петлею **спускалася в западину**, він почув химерні звуки*” (Д. Білий)). Складнішою є реалізація локативом третього ортогонального вектора простору (ширина) й четвертого - темпорального. Локатив прямо корелює з особливостями валентності різних предикатів локативності: стану (*бути, знаходиться, опинятися, перебувати*), процесу (*висіти, лежати, сидіти, стояти*) й дії (*віддалятися, від’їжджати, іти*).

Істотним є розмежування експліцитного й імпліцитного локатива, семантична зумовленість яких може збігатися і може відрізнятися (“*На озері створювалась тиша*” (О. Довженко)). Перший тип локатива легко виявити через його послідовне формальне вираження або валентні зумовленості, вияв другого постає складнішим, оскільки він співвідносний із різними типами ситуацій, реалізація яких без такого локатива не може бути повноцінною: “*А тоді **зима така люта була**, що на возі не поїдеш*” (Ю. Винничук).

Локативна семантика може ускладнювати і/або ускладнюватися, утворюючи різні синкретичні похідні в структурі речення - локативний протагоніст: “*Тим часом виплатять **у школі борги за три місяці***” (Б. Антоненко-Давидович); локативний адресат: “*На **хуторі** зраділи вістці з фронту*” (Ранок 1989, 28) та ін. Похідні з таким зразком локатива виступають семантично складними, реалізуючи дві й більше пропозицій.

Валентно зумовленому локативу протиставлений локатив - специфікатор, особливістю якого є вираження окремої про-

позиції в реченні: *“Далі вже розповіли його друзі-італійці, теж поранені разом з ним **на річці**”* (О. Іваненко).

4 Локатив у реченнєвому моделюванні

У словниках на початку ХХ століття простір розглядали як власне-‘простір’ (*“Душа потребує **простору**, жада волі”* (А. Свидницький) з відтінком ‘вільне, незайняте місце’: *“Приймаю солому з току, бо син привезе снопи, – щоб був **простір**”* (І. Нечуй-Левицький) і простір (див. перше значення, що має форму лише однини) (за Словарь, т. 3, 482). В українській лексемі **простір** наявні філософська (перше значення), загальномова (друге й третє прямі й четверте переносне значення) і математична специфікація. У російській мові за філософським і математичним просторами закріплено лексему *пространство*, за іншими – *простор*. До цього треба додати також статус лексеми *місце* зі значеннями: 1) ‘простір земної поверхні, зайнятий або який може бути зайнятий ким-, чим-небудь’: *“Гарне, вигідне було **місце**, де вони поставили свої курені”* (О. Гончар) з відтінками ‘простір, пункт, де що-небудь розміщене, відбувається тощо’: *“Сидіти в корчмі, **місці** радості, з незагоєною раною в серці не хотілося”* (Г. Хоткевич); ‘певний пункт, площа, призначена для кого-, чого-небудь’: *“Тимофій навпомацки знаходить **на своїх місцях** сокиру, дерев’яний аршин, долото”* (М. Стельмах); ‘певна площа, спеціально призначена для того, щоб на ній розміститися’: *“– Он на весіллі тісно як буває, А прийде старшина, – **місце** є...”* (Л. Глібов); 2) ‘перев. мн. Певна місцевість’: *“У нас була казкова сіножать на Десні. До самого кінця життя вона залишиться в моїй пам’яті як найкрасивіше **місце** на всій землі”* (О. Довженко); 3) ‘тільки мн. Віддалені від центру, центральних організацій райони, організації, установи: периферія’: *“Багато цікавого можна побачити **в місцях**, куди столичні журналісти ніколи не приїжджають”* (Україна молода); 4) ‘окрема ділянка, частина чого-небудь’: *“Сонце підпливало собі вище та вище, гріючи повітря, пальочі голі **місця**”* (Панас Мирний); 5) частина, уривок книжки, художнього, музичного твору і т. ін.: *“Деякі **місця** в копії [рукопису] полишені біло, і невідомо, що там має стояти”* (Леся Українка); 6) ‘становище, яке займає хто-, що-небудь у суспільстві’: *“Українська мова своєю доброзвучністю займає **одно з перших місць** (можє, третє або четверте між усіма європейськими мовами”* (В. Самійленко); 7) ‘службова посада’: *“Наталка після того, як zostались її вольєри без цесарок, подалася в Херсон шукати собі іншого **місця**”* (О. Гончар) з відтінком ‘вакансія в навчальному закладі для того, хто навчатиметься’: *“Маємо **одне місце** на робфак при сільськогосподарському інституті. Будемо першого свого бідня-*

ка *посилати у високу науку*" (М. Стельмах); 8) окремий предмет, одиниця вантажу (пакунок, чемодан, ящик і т. ін.): *"Вантаж, вага якого перевищує 5 кг; у літаку треба обов'язково здавати як автономне вантажне місце"* (з документів) (СУМ, т. 4, 751). Навіть побіжний погляд свідчить, що лексема *місце* має ширший діапазон лексичних значень (вісім із трьома відтінками) на відміну від слова *простір* (чотири з двома відтінками), класифікаційний статус числа властивий першому значенню лексеми *простір*, а для лексеми *місце* – друге й третє значення. У лексемі **простір** класифікаційний статус належить категорійній семантиці однини, а у слова *місце* – категорійній семантиці множини. Важливим є те, що в лексемі *місце* в перших п'яти й восьмому значеннях основною можна вважати сему 'простір' як загальну, родову, що в одних значеннях названа (перше значення), а в чотирьох інших є імпліцитним, його відсутність у шостому – сьомому значеннях мотивовано тим, що тут мова йде про вертикально-суспільний простір.

Для адекватного тлумачення локатива та його статусу в реченнях треба диференціювати ядрові й похідні його структури. До перших належать утворення, що складаються з предиката та валентнозумовлених ним актантів. Так, для предиката *підмітати* (фізична дія) ядровою є чотирикомпонентна реченнева структура, що охоплює сам предикат і три валентнозумовлені актанти: суб'єкт, об'єкт, інструмент, пор.: *"Підмітала [прибиральниця] коридор [віником] і поливала вазони на вікнах наших кабінетів та лабораторій"* (Я. Гримайло); *"Сторож підмітав [мітлою].. порозкидані шматочки нікчемного паперу"* (Панас Мирний). А. Мустайокі кваліфікує подібні ядрові структури як трикомпонентні з предикатом і двома валентнозумовленими актантами, хоча в таких випадках цілком мотивовано кваліфікувати структурну схему речення як чотирикомпонентну: $N_1Vf_{3s}N_4N_5$, що в семантичному портреті – моделюванні відповідно набуває зображення: $AgPrObInstr (A-P-O-I)$, а з урахуванням співвідношення глибинного й поверхневого реченневих рівнів модель охоплюватиме обидва: $N_{1agens}Vf_{3spr}N_{4objekt}N_{5instrument}$. Досить актуальним є питання про статус імпліцитного локатива, без якого будь-яке речення пов'язане реального співвідношення з дійсністю. Залишається відкритим статус такого локатива – обов'язковий, регулярний чи необов'язковий, нерегулярний, пор. *"Дитина спить"* ($N_{1(n)}Vf_{3s}$) і *"Дитина спить на ліжку"* ($N_{1(n)}Vf_{3s} \rightarrow N_{2loc}/N_{6loc(pre+sub)}$); *"Учитель демонструє дослід учням"* ($N_{1(n)}Vf_{3s}N_{4(obj)}N_{3(adr)}$) і *"В кабінеті учитель демонструє дослід учням"* ($N_{2loc}/N_{6loc(pre+sub)} \leftarrow N_{1(n)}Vf_{3s}N_{4(obj)}N_{3(adr)}$). Компоненти *"на ліжку"* ($N_{2loc}/N_{6loc(pre+sub)}$) і *"В кабінеті"* ($N_{2loc}/N_{6loc(pre+sub)}$) можна кваліфікувати як специфікатори, оскільки вони не належать до валентнозумовлених дієслівних лексем *спати* (*спить*) і *демонструвати* (*демонструє*) і в такому разі вони позначають окрему пропо-

зицію. Водночас і перша *Дитина спить* ($N_{1(n)}Vf_{3s}$), й друга *Учитель демонструє дослід учням* ($N_{1(n)}Vf_{3s}N_{4(ob)}N_{3(adr)}$) ситуації відбуваються в межах певного простору (четвертий ортогональний вектор), тому їхня наявність може імплікуватися або експлікуватися. Інша річ, чи варто їх відбивати в реченнєвій моделі, бо в такому разі в усіх реченнях варто визнати локатив обов'язковим. Якщо в реченнях на зразок *“Сторож підмітає [мітлюю].. порозкидані шматочки нікчемного паперу”* (Панас Мирний) легко встановити імплікованість інструмента, пор. також: *“Господиня пересолила [сіллю] траву”* (А. Яна); *“Юнак накрохмалив [крохмалем] сорочку”* (А. Яніта); *“Жінка вирізала [ножицями] витинанки”* (А. Верховина), то в реченнях на кшталт *“Діти гралися”* (А. Яна); *“Жінки сперечалися”* (А. Верховина); *“Хлопці косили траву”* (А. Яніта) визначення локатива є проблемним у силу відсутності валентних зв'язків з дієсловом-предикатом, тобто локатив у таких випадках є недетермінованим. Одним зі шляхів вирішення заявленого питання є визнання пріоритету формального вираження того чи того реченнєвого компонента, але в цьому разі постає проблема системного статусу валентнозумовлених компонентів та особливостей заповнення детермінованих валентних позицій у мовленні. Видається цілком прийнятним визнання особливого статусу за локативом як субстанційного компонента реченнєвої моделі власне-семантичного рівня і визнання за ним регулярного статусу. Інша річ, що останній треба визначати на увесь масив реченнєвих структур та їх мовленнєвих модифікацій, у більшій частині з яких реалізовані різні форми вираження четвертого ортогонального вектору простору.

Семантична диференціація локатива в реченнєвому моделюванні має ґрунтуватися на усіх чотирьох ортогональних векторах простору. У межах першого (лінійно-горизонтального) істотним є диференціювання локатива за напрямом: 1) → місце (Loc), 2) вихідний пункт руху (Loc_{start}); 3) → кінцевий пункт руху (Loc_{dir}); → 4) траєкторія (Loc_{tras}), для другого (вертикального) важливим є розмежування просторового переміщення: 1) вгору (Loc_{top}); 2) вниз (Loc_{bottom}); третій (ширина) містить внутрішні обмежувачі на зразок *праворуч* (Loc_{right}), *ліворуч* ($Loc_{sinistram}$), *убік* (Loc_{asside}), що в межах відповідних конструкцій набувають уточнення *праворуч від, праворуч до, праворуч за, праворуч під / ліворуч від, ліворуч до, ліворуч за, ліворуч під*. У досліджуваних реченнєвих моделях з обов'язковим локативом першого різновиду найчастіше відправною точкою встановлення просторових орієнтацій виступає певний спостережуваний об'єкт (роль спостерігача, тобто не-діяча), щодо якого застосовувано еквіваленти прийменників на зразок *ближче до, назад до, назад у, близько до, у напрямку до*; для вертикального вектору такими виступають *з глибини, у глибину, з висоти, у висоту*; третій ортогональний вектор простору охоплює актуалізатори на кшталт *убік від, збоку від*: *“Живецький підкрутив ґніт і підсунув*

ближче до ліхтарні клишоногий столик” (Р. Андріяшик) - (Loc_{dir} → AdvPraepN_{2(gen)}); **“Він перебігав обніжками назад до краю поля”** (Б. Антоненко-Давидович) - (Loc_{dir} → AdvPraepN_{2(gen)}N_{2(gen)}); **“З глибин і хвиль океанських просторів** показуються огидні й химерні створіння” (Б. Антоненко-Давидович) - (Loc_{bottom} → PraepN_{2(gen)}N_{2(gen)}); **“З висоти єрусалимського неба йому обрисувався Ангел Престолу”** (В. Багірова) - (Loc_{top} → PraepN_{2(gen)}); **“Цибулька сидів збоку від капітана”** (Ю. Винничук) - (Loc_{aside} - AdvPraepN_{2(gen)}); **“Ворог тримався десь понад шосе, а розвідники йшли весь час убік від нього”** (О. Гончар) - (Loc_{aside} - AdvPraepN_{2(gen)}).

Семантична диференціація внутрішньореченневого локатива має підкріплюватися відбиттям його формального вираження, а за наявності актуалізаторів, що входять як структурні компоненти до того чи того еквівалента, містити усі елементи останніх. Не менш істотним є студювання міжреченневих локативів, що в такому разі стосуються двох і більше номінативно-екзистенційних утворень. Множина локативів у цьому разі охоплювати внутрішньо- і міжреченневі локативи - рівень тексту, власнереченневі з внутрішнім диференціюванням на обов'язкові та необов'язкові - реченневий рівень, семантичні варіанти локативів за ортогональними векторами - семантичний (власне-семантичний) рівень, оскільки істотним є встановлення напрямів ускладнення локативної семантики, формальні варіанти локативів зі встановленням цілісного спектру кількісного навантаження відповідних форм - формальний рівень, а також диференціювання вільного, конструктивно зумовленого, зв'язаного статусу локативів - семантико-синтаксичний рівень. Особливим постає визначення ситуативно мотивованої ролі локативів, їхньої комунікативної значущості, ілокутивної сили - прагматичний рівень.

5 Замість висновків

Дослідження локатива в українському реченні і побудова відповідних його моделей має враховувати особливості вираження суб'єкта й об'єкта, інструмента, оскільки лише відповідне лексичне наповнення синтаксичної позиції передбачає той чи той семантичний варіант локатива, не кажучи уже про наявність інструмента. Подібне студювання розкриває механізм втрати первинної семантики локативними предикатами, утворення граматизованих похідних. Не менш важливим постає подібне дослідження в суцільному обстеженні всього корпусу локативних предикатів і їх похідних та в компонентах локативної семантики у внутрішньореченневій структурі, побудові системи моделей речень із позиційно закріпленим локативом.

Література

- Бабов, К. (1963). *Русские предлоги*. София: Болгарская АН.
- Виноградова, О.В. (2001). *Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській літературній мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук*. Ін-т української мови. К.
- Вихованець, І.Р. (1980). *Прийменникова система української мови: монографія*. К.: Наукова думка.
- Востоков, А.Х. (1831). *Русская грамматика: по начертанию его же сокращенной Грамматики полнѣе изложенная*. СПб: И. Глазунов.
- Всеволодова, М.В. (1982). *Способы выражения пространственных отношений в современном русаком языке*. М.: Русский язык.
- Гак, В.Г. (2000). *Пространство вне пространства. Логический анализ языка. Языки пространств*. Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. М.: Языки русской культуры.
- Гачев, Г.Д. (1987). *Европейские образы Пространства и Времени. Культура, человек и картина мира*. М.: Наука.
- Гийом, Г. (1992). *Принципы теоретической лингвистики*. М.: Прогресс.
- Гухман, М.М. (1968). "Грамматическая категория и структура парадигм". *Исследования по общей теории грамматики*. М.: Наука.
- Загнітко, А.П. (2007). "Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви". *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. / Донец. нац. ун-т; [редкол.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін.]*. Донецьк: ДонНУ. Вип. 15.
- Загнітко, А.П. (2007). *Словник українських прийменників Сучасна українська мова: [1705 прийменників]*. Донецьк: ТОВ ВКФ БАО.
- Загнітко, А.П. (2009). *Ступені і рівні прийменниковості. Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів*. Дон. нац. ун-т. Донецьк: Вебер (Донецька філія).
- Загнітко, А. (2014). *Теорія граматики і тексту: монографія*. Донецьк: Вид-во "Ноулідж" (Донецьке відділення).
- Загнітко, А. (2014). *Сучасна лінгвістика: погляди та оцінки: науково-аналітичне видання*. Донецьк: Вид-во "Ноулідж" (Донецьке відділення).
- Ли Тоан Тханг (1993). *Пространственная модель мира: когниция, культура, этнопсихология (на материале вьетнамского и русского языков): автореф. дис.... д-ра филол. наук*. М.
- Іваненко, З.І. (1974). *Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові*. Чернівці: Чернівецький університет.
- Іваненко, З.І. (1975). *Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові*. Чернівці: Чернівецький університет.
- Кржижкова, Е. (1967). "Адвербильная детерминация со значением места и направления (Опыт трансформационного анализа)". *Вопросы языкознания*, 2, 32-48.
- Куш, Н.В. (2009). *Прийменникова еквівалентність в українській граматиці: структура, семантика, функції: дис... канд. філол. наук: 10.02.01*. Донецький національний ун-т. Донецьк.
- Медведев, В.Б. (1983). *Специфика предложно-падежных конструкций и падежей с пространственным значением (на материале немецкого и русского языков): автореф. дис.... канд. филол. наук*. Казань.
- Мустайоки, А. (2006). *Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам*. М.: Языки славянской культуры.

- Невская, И.А. (1997). *Типология локативных конструкций в тюркских языках Южной Сибири (на материале шорского языка): автореф. дис.... канд. филол. наук.* Новосибирск.
- Николова, А. (1997). *Функциональная грамматика: выражение пространственных отношений в русском языке (на фоне болгарского)*. Шумен.
- Пете, И. (2004). *Пространственные предлоги, локальные отношения, картины мира и явления асимметричности*. *Вестн. Моск. ун-та. Сер.: Филология*, 3, 61-74.
- Рогожникова, Р.П. (2003). *Толковый словарь сочетаний, эквивалентных слову*. М.: ООО "Издательство Астрель"; ООО "Издательство АСТ".
- Сенів, М.Г. (2005). *Прийменник у класичних мовах: посібник*. Донец. нац. ун-т. Донецьк: Юго-Восток.
- Симоненко, М.Л. (1998). *Предложно-падежные конструкции с пространственным значением в русском и немецком языках: автореф. ... канд. филол. наук.* Краснодар. <http://www.dissercat.com/content/predlozhno-padezhnye-konstruktsii-s-prostranstvennym-znacheniem-v-russkom-i-nemetskom-yazyka#ixzz3y5xYFHуQ>.
- Сяоцянь Ван (2010). "Пространственно-статические отношения в русском и китайском языках". *Вестник Новосибирского государственного университета: Серия Лингвистика и межкультурная коммуникация. Новосибирск*, 8(1), 20-33.
- Тимченко, Є. (1925). *Льокатив в українській мові: з Української Складні*. К.: Вид-во ВУАН.
- Топоров, В.Н. (1961). *Локатив в славянских языках*. М.: Изд-во АН СССР.
- Шумилина, А.Д. (1967). "О пространственных значениях, выражаемых в системе глагольно-именных словосочетаний русского языка". *Труды III Всесоюзной конференции по информационно-поисковым системам и автоматизированной обработке научно-технической информации*, т. II. М. 205-10.
- Цзинь Тао (2007). *Концептуальная система пространства (фрагмент китайской языковой картины мира)*. Владивосток: Изд-во ВГУЭС.
- Чжан Ли (1997). *Категория локативности. Сборник китайской лингвистики*. Новосибирск.
- Шуба, П.П. (1971). *Прыназоўнік у беларускай мове*. Мінськ: Выд-ва БДУ.
- Fillmore, Ch. (1966). "Toward a Modern Theory of Case". *Research foundation*, 13, 1-24.
- Fillmore, Ch. (1968). "The Case for Case". *Universale in Linguistic Theory*. London: Holt, Rinehart and Winston, 1-90.
- Ludtke, H. (1955). "Das semantische System der Präpositionen und Präfixe bei Verben der Bewegung". *Russischen Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*, H. 5/6, 34-48.

Rivista semestrale | Semestral journal

Dipartimento di Studi Linguistici

e Culturali Comparati

Università Ca' Foscari Venezia

Università
Ca' Foscari
Venezia